

ΑΡΧΑΙΟΓΝΩΣΙΑ

Τόμος 13

2005

ΑΘΗΝΑ 2006

Γ. ΚΟΚΚΟΡΟΥ-ΑΛΕΥΡΑ, Ε. ΠΟΥΠΑΚΗ,
Α. ΕΥΣΤΑΘΟΠΟΥΛΟΣ, Κ. ΚΟΠΑΝΙΑΣ, Α. ΧΑΤΖΗΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ

ΤΑ ΑΡΧΑΙΑ ΛΑΤΟΜΕΙΑ ΤΗΣ ΠΡΟΚΟΝΝΗΣΟΥ ΣΤΗΝ ΠΡΟΠΟΝΤΙΔΑ*

Η Προκόννησος ή Μαρμαράς (Marmaras Adası) είναι το μεγαλύτερο από τα νησιά, που βρίσκονται στο ανατολικό τμήμα της Προποντίδας, απέναντι από τη χερσόνησο της Κυζίκου (Erdek/Edincik) και την Πρίαπο (Kara Bogha) στη Μικρά Ασία, και απέναντι από τη Βυζάνθη και την Πέρινθο (Tekirdag) στη Θρακική Χερσόνησο. Το νησί δάνεισε το όνομά του στην κλειστή θάλασσα ανάμεσα στα Δαρδανέλλια και στο Βόσπορο, την Προποντίδα, η οποία καλείται και θάλασσα του Μαρμαρά (εικ. 1). Λόγω της κυριαρχίας μάλιστα του νησιού στο σύμπλεγμα των μικρών νησιών που βρίσκονται στην είσοδο της Προποντίδας (Κούταλη, τουρ. Ekinlik, Αφροσιά, τουρ. Avsa / Türkeli, Αλώνη ή Πασαλιμάνη, τουρ. Harmanlı / Paşaliman), ονομάζονται και αυτά Μαρμαρονήσια.

Τον Απρίλιο του 2003 ερευνητική ομάδα του Τομέα Αρχαιολογίας και Ιστορίας της Τέχνης του Τμήματος Ιστορίας και Αρχαιολογίας του Πανεπιστημίου Αθηνών, πραγματοποίησε υπό την καθοδήγηση και εποπτεία της καθ. Γ. Κοκκορού - Αλευρά¹, επίσκεψη στο νησί της Προκοννήσου, με σκοπό την

- * Η συγγραφή του κειμένου και η έρευνα στη βιβλιοθήκη πραγματοποιήθηκαν από την Ειρήνη Πουπάκη.
1. Στην οράδα συμμετείχαν εκτός από τους υπογράφοντες το παρόν άρθρο και οι ακόλουθοι μεταπυχιακοί φοιτητές Κλασικής Αρχαιολογίας: Βάσια Ψηλακάκου, Τάνια Πανάγου και Γιώργος Βήτος. Θερμές ευχαριστίες οφελούμε στη δρ. N. Asgari που μας διευκόλυνε στην πραγματοποίηση της επίσκεψής μας και επέτρεψε τη δημοσίευση των περιλαμβανομένων φωτογραφιών από τα λατομεία και πημέργων αντικειμένων από τα υπαθρία μουσεία του νησιού. Η συμβολή της κυρίας Asgari στην έρευνα των λατομείων της Προκοννήσου είναι θεμελιακή. Επίσης, ευχαριστούμε την καθ. Βυζαντινής Αρχαιολογίας του Πανεπιστημίου Αθηνών, κ. Σ. Καλοπίση-Βέρτη για τις υποδείξεις της σχετικά με τους παλαιοχριστιανικούς-βυζαντινούς χρόνους. Το παρόν κείμενο αποτελεί σύνθετο δλόν των στοιχείων που έχουν έως σήμερα έρθει στο φως ή έχουν προκύψει από την έρευνα σχετικά με την ιστορία του νησιού και ειδικότερα την ιστορία των λατομείων του. Μέρος της παρούσας μελέτης, που αφορά μόνον στην παραγωγή των λατομείων κατά τους αρχαϊκούς και κλασικούς χρόνους,

Εικ. 1. Περιοχή θάλασσας Μαρμαρά (Α. Χατζηκωνσταντίνου).

επι τόπου μελέτη των αρχαίων λατομείων και των ημεργών γλυπτών και αρχιτεκτονικών μελών, τα οποία έχει δημοσιεύσει ο Nuşin Asgari από το 1977. Η περιήγησή μας στο νησί μας οδήγησε στα αρχαία μέτωπα εξόρυξης, τα οποία, ας σημειωθεί, έχουν στο μεγαλύτερο τμήμα τους εξαλειφθεί από τη συστηματική σύγχρονη εξόρυξη. Η διδακτική σημασία των λατομείων αυτών είναι ανυπολόγιστη, δεδομένου ότι πρόκειται για μία από τις λίγες περιπτώσεις αρχαίων μετώπων εξόρυξης, όπου παρατηρείται επαλληλία των ιχνών και των μεθόδων εξόρυξης από την κλασική περίοδο ως τις μέρες μας.

Γεωλογική περιγραφή

Η αφθονία εμφανίσεων μαρμάρου στην Προκόννησο, στην οποία οφείλεται και η ονομασία Μαρμαράς για το νησί, αποτέλεσε από την αρχαιότητα τη βάση της οικονομίας της και την κύρια πλουτοπαραγωγική της πηγή. Το γεωλογικό υπόβαθρο του νησιού (εικ. 2) αποτελείται από τρεις παράλληλες ζώνες οριζόντια διευθετημένες με τα ακόλουθα χαρακτηριστικά: α) η βόρεια είναι η εκτενέστερη και αποτελεί τη μαρμαροφόρο περιοχή του νησιού και φθάνει έως τον Πλαταμώνα ή Γαλιμιμ (τουρ. Çinarlı) στα δυτικά και τον Κάβο Καστρέλλα στα ανατολικά, β) η μεσαία καταλαμβάνει περίπου το 1/2 του νησιού και οριοποιείται σε πινακίδα (poster) στο 10ο Διεθνές Συνέδριο Θρακολογίας, Κομοτινή – Αλεξανδρούπολη, 18-23 Οκτωβρίου 2005.

Εικ. 2. Γεωλογικός χάρτης Προκοννήσου (Α. Χατζηκωνσταντίνου).

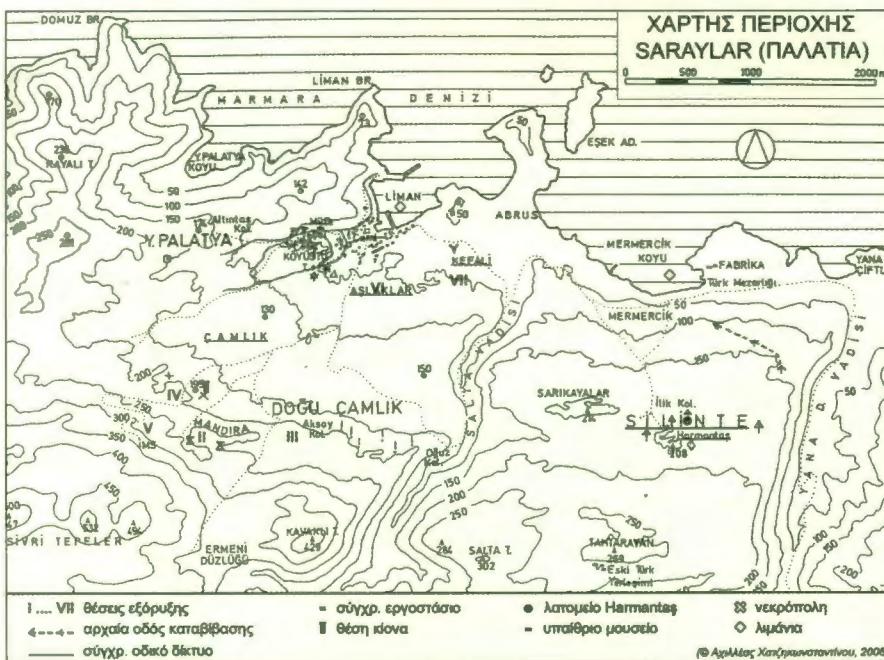
Θετείται από τις προαναφερόμενες θέσεις έως την Μονή Παναγίας στο Στηλάρι, λίγο βορειότερα του Μαρμαρά στα δυτικά και την Αφθόνη ή Κληματαριά (τουρ. Asmalı) στα ανατολικά. Το κύριο χαρακτηριστικό της είναι η παρουσία πυριγενών πετρωμάτων, κυρίως γνευσίων με μεγάλους κόκκους, γ) η νότια ζώνη, που καταλαμβάνει το υπόλοιπο 1/2 του νησιού, αποτελείται από μεταμορφωμένα πετρώματα, κυρίως αργιλικούς σχιστόλιθους, κονδύλους, αμφιβολίτες, σερικιτικούς και βιοτιτικούς σχιστόλιθους, πρασινοσχιστόλιθους και φακοειδή μάρμαρα.

Τα αρχαία λατομεία της Προκοννήσου καταλαμβάνουν όλο σχεδόν το βόρειο τμήμα του νησιού (εικ. 3), πλησίον του χωριού Παλάτια (σημ. Saraylar), που είναι το βόρειο σύγχρονο εμπορικό λιμάνι του (Πίν. 10α). Το προκοννησιακό μάρμαρο είναι κυρίως λευκό με παράλληλες φαίξης ή κυανές φλεβώσεις και με μέτριους έως χονδρούς κόκκους (Πίν. 10β). Σε μερικές θέσεις, όμως, εξορύσσεται και λευκό μάρμαρο, χωρίς φλεβώσεις με ανοιχτούντος απόχρωση, το οποίο χρησιμοποιήθηκε κυρίως στη γλυπτική. Το περισσότερο λειπτόκοκκο μάρμαρο με τις φλεβώσεις χρησιμοποιήθηκε στην αρχιτεκτονική. Το προκοννησιακό μάρμαρο, πάντως, έχει πολλές προσμίξεις και δεν παρουσιάζει διαιύγεια. Μάλιστα έχει μία χαρακτηριστική βιτουμενιώδη οσμή (όπως του κλούβιου αυγού) όταν κόβεται, που οφείλεται στον γεωλογικό τρόπο σχηματισμού του πετρώματος². Στον κόλπο του Badalan μόνο εξορύσσεται λευκό,

2. Για τα γεωλογικά χαρακτηριστικά του νησιού βλ. MONNA-PENSABENE, 147-148 (όπου και παλαιότερη βιβλιογραφία και οι τύποι του εξορυχθέντος μαρμάρου)· M. και R. HIGGINS, *A geological companion to Greece and the Aegean*, London 1996, 126. Για τη χημική σύσταση του προκοννησιακού μαρμάρου: ASGARI 1995a.

• Εικ. 3. Προκόπης (Α. Χατζηκωνσταντίνου, με βάση τον χάρτη του Ηλιάδη)

Εικ. 4. Περιοχή αρχαίων λατομείων Προκοννήσου (Α. Χατζηκωνσταντίνου, με βάση τους ύμνους της ASGARI 1978, 1989, 1995a).

λεπτόκοκκο και εξαιρετικά διαυγές μάρμαρο, οι αποθέσεις του οποίου όμως έχουν πολλές ρωγμές, με αποτέλεσμα να μην είναι δυνατή η εξόρυξη μεγάλων άγκων, ώστε το μάρμαρο από αυτή την περιοχή να χρησιμοποιείται κυρίως στην ψηφιθέτηπον³.

Στο νησί μαρτυρείται επίσης σημαντική εμφάνιση γκρίζου γρανίτη, στη θέση Γαλιμάνη⁴ (βυζ. Γαληνολιμάνη⁵) και σε ύψωμα ανατολικά των Παλατιών, στο Γλυφόδ, όπου έχουν εντοπισθεί εγκαταλειμμένα λατομεία⁶.

Ετυμολογία ονόματος νησιού

Η αρχαία ονομασία του νησιού «Προκόννησος», σύμφωνα με τις γραπτές μαρτυρίες, οφείλεται κατά μία εκδοχή στην ευρεία παρουσία ελαφιών στο νησί κατά την αρχαιότητα (πρόξ, νεβρός= είδος ελαφιού). Για τον ίδιο λόγο το νησί είναι γνωστό και ως Ελαφόνησος, Νεβρίς, ή Νεβρία⁷, ενώ και για τα υπόλοιπα γειτονικά νησιά παραδίδονται συναφείς ονομασίες: Ελαφόνησος, Νεβρίς ή Νεβρία⁸. Ο Θεοφάνης⁹ θεωρεί ότι η ονομασία Προκόννησος δόθηκε στο νησί μετά την άφιξη των πρώτων αποίκων και ότι το δνομά του ετυμολογείται από την λέξη πρόχους, το χαρακτηριστικό είδος αγγείου μεταφοράς νερού: Προικόννησον... ἡντινα Νεβρίαν ὀνομασμένην ἐκ τῆς κατὰ χρονιδὸν δεδομένης προχόου ἀποικοι Σαμίων μετωνόμασαν, οἵς ἀφικομένοι πρὸς νῆσον...

3. ASGARI 1978, 468.
4. C.-F. M. TEXIER, *Description de l'Asie Mineure*, Paris 1862, τ. II, 158.
5. Γεώργιος Παχυμέρης, i 288. Για τις αρχαιότητες της περιοχής βλ. HASLUCK 1909, 11, σημ. 47.
6. ΗΛΙΑΔΗΣ, 108.
7. Ως Ελαφόνησος ή Νεβρίς είναι γνωστή από τον Πλίνιο: Plinius, *Historia Naturalis*, V 151: «Insulae in Propontidae ante Cyzicum Elaphonnesus, unde Cyzicenum marmor, eadem Neuris et Proconnesus dicta», και ως Νεβρία από τον Θεοφάνην: Theophanes Continuatus, *De Constantino Porphyrogenneto*, lib. VI, 2 B (C.S.H.B., Bonn 1838, τ. 21, 437). Πρβλ. RE suppl. XIV, München 1974, 560-561 (C.M. DANOFF), *Der Neue Pauly* 10, Stuttgart 2001, 389-390 (E. OLSHANSEN - V. SAUER), με παλαιότερη βιβλιογραφία. Από την εκδοχή αυτή της ετυμολογίας του νησιού δικαιολογείται και η απεικόνιση ελαφιού στον οπισθότυπο νομισμάτων της Προκοννήσου: B.M.C. *Mysia*, πάν. XXIX, 28-29, J. ECKHEL, *Doctrina numorum veterum*, Wien 1792-1798, τ. ii, 477.
8. Ο Πλίνιος (*Historia Naturalis*, στ. 40) αναφέρει ότι απέναντι από την Κύζικο υπήρχε η Ελαφόνησος, η Νευρίς και η Προκόννησος. Ο γεωγράφος μάλιστα Σκύλλαξ (Περίπλους, 94: C. MÜLLER, *Geographi Graeci Minores*, τ. I, 68) αναφέρει: «Κατὰ ταῦτην (τὴν Ἀρτάκην) νῆσος ἔστι εὐλίμενος Ἐλαφόνησος, γεωργοῦσι δὲ αὐτὴν Προκοννήσοι. Ὁντας δὲ ἐπὶ τῆς νήσου τοῦ Μαρμαρᾶ ὑπάρχει εὐρύχωρος καὶ ἀσφαλῆς λιμνὸς δὲ λεγόμενος τοῦ Πεταλᾶ».
9. Theophanes Continuatus, δ.π. (σημ. 7).

άριστοποιουμένοις τε ἀπορίᾳ ἐτύχανεν ὅπόθεν ὕδωρ κομίσαιντο· γυνὴ δέ τις ἔφη αὐτοῖς, εἴλεχτε πρόχοον δώσω ὑμίν ὕδωρ· δῆπερ λαβόντες, ὡς ὁ χρησμὸς καὶ γῆν ἔξπτίσαντο, τῆς δέ καὶ ταύτην δεδωκυίας Πρόχοον τὴν νήσον ὠνόμασαν καὶ τοῖς ἀργυροῖς νομίσμασιν πρόχοον εικόνιζον¹⁰. Τέλος, κατά μία ἄλλη ἀποψην πετυμολογία του ονόματος του νησιού προέρχεται από τις λέξεις «προσχώ» και «νήσος»¹¹ και σχετίζεται προφανώς με τον γεωλογικό τρόπο δημιουργίας του νησιού¹².

Αρχαϊκή περίοδος¹³

Γενικά είναι αποδεκτό ότι οι πρώτοι κάτοικοι του νησιού, πριν δηλαδή τον αποικισμό του, ήταν οι Θράκες, οι οποίοι είχαν φθάσει από τις απέναντι ακτές¹⁴. Αποικίσθηκε γύρω στο 675 π.Χ. από Μιλδσίους¹⁵ και δχι από Σάμιους, όπως εσφαλμένα αναφέρει ο Θεοφάνης¹⁶. Το νησί μαζί με την Κύζικο

10. Για την νομισματοκόπια της Προκοννήσου, βλ. M. THOMPSON, «The Coinage of Proconnessus», *Révue Numismatique* VII (1965), 30-35 (όπου και παλαιότερη βιβλιογραφία). Ο F.W. HASLUCK (1909, 7, σημ. 11), πάντως, αναφέρει ότι τα νομίσματα με απεικονίσεις πρόχων στον οπισθότυπο χρονολογούνται στην περίοδο περ. 330-280 π.Χ. και ανάγονται στην περίοδο μετά την κυζικηνή κατοχή του νησιού (B.M.C. *Mysia*, 178-179), αλλά υπάρχουν και παλαιότερα του ίδιου τύπου (αναφέρει χαρακτηριστικά ένα που χρονολογείται στα 400 π.Χ.: W. WROTH, *Num. Chron.* 1904, 306, πλ. XV 14). Συνήθως αυτά τα νομίσματα έρεραν και ονόματα αρχόντων. Βλ. και οπισθότυπο προκοννησιακών νομισμάτων του 400-280 π.Χ. με απεικόνισεις α) ένθρονου Ήρακλή να κρατά ένα ειδος οινοχόνης (κρατηρίσκο): *BMC Mysia*, 538, εικ. XXIX, 26 και β) μικρής οινοχόνης μαζί με ελάφι: *BMC Mysia*, 538, εικ. XXIX, 28.
11. Σχολιαστής του Απολλώνιου του Ρόδιου: *Etym. Magnum* (βλ. λ. Προκόννησος).
12. Για την εκδοχή αυτή ο HASLUCK (1909, 7, σημ. 13), αναφέρει έναν νεώτερο μύθο που έτυχε να ακούσει για τη δημιουργία του νησιού: Όταν ο Θεός ἐφτιάξε τον κόσμο και την Ρωμυλία και την Ανατολία, ἔδωσε εντολή στους διαβάλους να μεταφέρουν από την τελευταία στην πρώτη κάποιους βράχους, οι οποίοι δικαίως τους πέταξαν στα μισά της διαδρομής κι έτοι σχηματίστηκαν τα νησιά του Μαρμαρά.
13. Βασική ιστορική πηγή για τους πρώιμους ιστορικούς χρόνους του νησιού αποτελεί το έργο του Ηροδότου, ωστόσο σημαντική είναι η ιστορική σύνθεση που επιχειρείται και από τον HASLUCK 1910, σελ. 163 κε.
14. Για τους προϊστορικούς χρόνους λίγα είναι γνωστά για το νησί και την γύρω περιοχή: H. BUITENHUIS, «Note on archaeological research around the Sea of Marmara», *Anatolica* 20 (1994), 141-144 και M. ÖZDOGAN, «The Second Millennium of the Marmara Region. The perspective of a Prehistorian on a controversial historical issue», *IstMitt* 43 (1993), 151-163.
15. Ηροδότου IV 14. Βλ. HASLUCK 1910, 163' I.E.E., τ. Β' (1971), 245 (Μιχ. Σακελλαρίου).
16. HASLUCK 1910, 32, σημ. 4. Η ίδια παράδοση για την προέλευση του ονόματος του νησιού από την πρόχου που ζήτησαν οι νεοαφιχθέντες ἀποικοι μόλις πάτησαν το πόδι τους σε αυτό διασώλεται και με αναφορά στους Μιλδσίους (*Etym. Magnum*, λ. Προκόννησος).

νταν από τις παλαιότερες αποικίες των Μιλησίων, οι οποίοι έως το 600 περίου π.Χ. ανέπιτυχαν σημαντικότατη επιχειρηματική και αποικιακή δραστηριότητα στον Εύξεινο Πόντο και στα Σκυθικά παράλια, με πρωταρχικό κίνητρο την αξιοποίηση των άφθονων αλιευμάτων που προσέφεραν οι πλούσιοι ψαρότοποι των εν λόγω περιοχών, αλλά και των υπολοίπων πρώτων υλών, τροφίμων και δούλων, ανάγοντας έτσι τον αποικισμό του Εύξεινου Πόντου και της Μαύρης Θάλασσας σε αποκλειστικό τους έργο¹⁷. Γύρω στα 570-560 π.Χ. η Προκόννησος και η Κύζικος προσαρτήθηκαν στο βασίλειο των Λυδών, ενώ, δταν αυτό μετά την εξάπλωση των Περσών συρρικνώθηκε στα 545 π.Χ., περιπλήθαν στην κυριαρχία του Δαρείου. Ο Πέρσης βασιλιάς εγκατέστησε στο νησί τον σατράπη Μπτρόδδωρο¹⁸, ο οποίος δημιώς δεν επέφερε σημαντικές αλλαγές στο πολίτευμά του, αν και είναι γνωστό ότι συμμετείχε με τον τύραννο της Κυζίκου Αρισταγόρα σε εκστρατεία του Δαρείου στη Θράκη¹⁹. Η Προκόννησος έλαβε μέρος στην Ιωνική Επανάσταση μαζί με τις άλλες πόλεις της Μ. Ασίας και τα νησιά που εξεγέρθηκαν εναντίον του Πέρση μονάρχη, αλλά δταν η εξέγερση καταπνίγηκε μετά τη ναυμαχία της Λάδης, το νησί λεπλατήθηκε από τον φοινικικό στόλο, που κλήθηκε από τον Δαρείο να συνδράψει στην επιβολή της τάξης στην περιοχή το 492 π.Χ.²⁰ Στη συνέχεια, δημιώς, φαίνεται ότι οι πόλεις της Προποντίδας δεν κατάφεραν να αποφύγουν την εισφορά συμμαχικού στόλου 100 πλοίων στην περοική δύναμη που εκστράτευσε με επικεφαλής τον Ξέρξη εναντίον της Ελλάδας²¹.

Η χρήση του προκοννησιακού μαρμάρου έχει επιβεβαιωθεί ήδη από την αρχαική περίοδο, τόσο από τους αρχαίους συγγραφείς, δύο και από τις σύγχρονες πετροχημικές αναλύσεις: ο Βιτρούβιος²² παραδίδει την πληροφορία ότι το προκοννησιακό μάρμαρο εξαγόταν στους αρχαϊκούς χρόνους, εφόσον είχαν σκεφτεί να το χρησιμοποιήσουν οι κάτοικοι της Εφέσου στον αρχαιό

17. Για τον αποικισμό των Μιλησίων βλ. γενικά: I.E.E., τ. B', Αθήνα 1971, 246-247, 275 (Μιχ. ΣΑΚΕΛΛΑΡΙΟΥ); G. W. BOSFORD - C. A. ROBINSON, *Hellenic History*, New York 1948, 62-63; G. B. BURY, *A History of Greece*, London 1951, 90-92; U. WILCKEN, *Griechische Geschichte*, μετφρ. Ιω. Τουλουμάκου, Αθήνα 1976, 121, σημ. 2 (όπου και σχετική βιβλιογραφία).

18. Ηροδότου IV, 138. HASLUCK 1910, 32, σημ. 5.

19. Ηροδότου IV, 138. HASLUCK 1910, 164, σημ. 4.

20. Ηροδότου VI, 33. HASLUCK 1910, 32, σημ. 6 και 165, σημ. 1.

21. Ηροδότου VII, 95. HASLUCK 1910, 165, σημ. 2.

22. Βιτρούβιος, *Περὶ ἀρχιτεκτονικῆς*, X, II, 15, βλ. και D. MAGIE, *Roman Rule in Asia Minor*, Princeton 1950, τ. I, 442. Βλ. επίσης HASLUCK 1910, 44, σημ. 32.

ναό της Αρτέμιδος²³, πριν λειτουργήσουν τα λατομεία της Ηράκλειας. Ωστόσο το παλαιότερο και ασφαλώς ταυτομένο ως προς το υλικό του έργο είναι η στήλη του Φανοδίκου, γιου του Ερμοκράτη, από την Προκόννησο που προέρχεται από το Σάγειο και βρίσκεται στο Βρετανικό Μουσείο (K1). Η στήλη χρονολογείται γύρω στο 550-540 π.Χ. με βάση την επιγραφή της και αποτελεί αδιάψευστη μαρτυρία ότι από τους αρχαϊκούς χρόνους τα λατομεία της Προκόννησου λειτουργούσαν και παρήγαγαν μάρμαρο για έργα περιοχών της θρακικής χερσονήσου και της βόρειας Μ. Ασίας. Επίσης με βεβαιότητα, λόγω των χημικών αναλύσεων που πραγματοποιήθηκαν, έχει αποδοθεί στα ίδια λατομεία μαρμάρου μία κεφαλή κόρης σύγχρονη της παραπάνω στήλης, στο Μ. Ρόδου (K2). Αρκετά ακόμη έργα από θέσεις πλησίον του νησιού φαίνονται να έχουν λαξευτεί στο ίδιο μάρμαρο, χωρίς δώματα να έχουν πραγματοποιηθεί αναλύσεις σε αυτά (K3-10 - Πίν. 11a). Πάντως, με αρκετή πιθανότητα και άλλα έργα θα μπορούσαν να θεωρηθούν ότι κατασκευάσθηκαν από το μάρμαρο αυτό²⁴, π.χ. οι επιτύμβιες στήλες του βου αι. π.Χ. στο Μουσείο του Tekirdag από την Πέρινθο, του Καλλισθένους²⁵ και της «Ηγουμόδιος Φαναγόρεω»²⁶, καθώς και ένα γλυπτό από την Προκόννησο (K9)²⁷.

Κλασική Περίοδος

Μετά τη λήξη της ελληνοπερσικής σύρραξης και την οριστική συντριβή των Περσών στη Μυκάλη το 478 π.Χ., η Προκόννησος έγινε μέλος της Α' Αθηναϊκής Συμμαχίας και μάλιστα είχε την υποχρέωση να καταβάλει φόρο ύψους τριών ταλάντων στο ταμείο της Συμμαχίας²⁸. Το ύψος του φόρου ήταν το αριστούριο υψηλότερο μετά από αυτό που κατέβαλε η Λάμψακος (δώδεκα

23. Σχετικά βλ. S. WALKER, «The Marble Quarries of Proconnesos: Isotopic Evidence for the Age of the Quarries and for Lenos-Sarcophagi carved at Rome», *Seminario di Archeologia e Storia dell'Arte Greca e Romana dell'Università di Roma "La Sapienza"*, *Studi Miscellanei* 26 (1981- 83) 58, οπι. 4. Πάντως δεν έχει επιβεβαιωθεί με χημικές αναλύσεις μέχρι στιγμής η χρήση του στο ναό αυτό.
24. Σύμφωνα με τον Floren όλα τα αρχαϊκά γλυπτά των ελληνικών αποικιών της Προποντίδας είναι λαξευμένα σε προκοννησιακό μάρμαρο: J. FLOREN, «Die geometrische und archaische Plastik», στο W. FUCHS - J. FLOREN, *Die griechische Plastik*, τ. 1, *HdA*, München 1987, 403-406.
25. E. AKURGAL, *Griechische und Römische Kunst in der Türkei*, München 1987, πίν. 86a, 87, 88.
26. E. AKURGAL, δ.π. (σημ. 25), πίν. 86β, 89.
27. J. FLOREN, δ.π. (σημ. 24), 403-406.
28. HASLUCK 1910, 166, ειδικότερα: B.D. MERITT - H.T. WADE-GERY - M.F. MCGREGOR, *The Athenian Tribute Lists*, vol. 1, Cambridge 1939, 481-483. *Corpus of Attic Inscriptions*, vol. I, 228.

τάλαντα) και ο Κύζικος (εννέα τάλαντα) μεταξύ των πόλεων της Προποντίδας, στοιχείο ενδεικτικό για την οικονομική ευρωστία που γνώριζε το νησί χάρη και στην άνθηση του εξαγωγικού εμπορίου μαρμάρου κατά το δεύτερο ήμισυ του 5ου π.Χ. αι., οπότε θα πρέπει να ικτίθηκε και η πόλη. Στο πλαίσιο της αγαστίης συνεργασίας του νησιού με τους Αθηναίους ελλιμενίζονταν και εύρισκαν προστασία στην Προκόννησο τα πλοία ‘που μετέφεραν οιτάρι στην Αθήνα. Αργότερα, κατά τα Σικελικά, τα ασφαλή λιμάνια του νησιού χρησιμευούσαν ως ναυτική βάση του αθηναϊκού στόλου, απ' όπου αυτός ξεκίνησε με τον ναύαρχο Μίνδαρο επικεφαλής, για να κατατροπώσει το σπαρτιατικό στόλο, κατά τη ναυμαχία της Κυζίκου το 411-410 π.Χ.²⁹ και για να αποκλείσει την Καλχύδονα το 408 π.Χ.³⁰, κατά το τέλος του Πελοποννησιακού Πολέμου. Κατά το β' ήμισυ του 4ου αι., επί Φιλίππου του Β', εγκαταστάθηκε μακεδονική φρουρά στο νησί, όπως και σε άλλες γειτονικές περιοχές³¹.

Ήδη από την ήπτα των Αθηναίων και των συμμάχων τους στους Αιγός Ποταμούς το 405 π.Χ. και εξής οι σχέσεις Προκοννήσου και Κυζίκου είχαν αρχίσει να κλονίζονται. Στην αρχή ο Κύζικος βρισκόταν στη σφαίρα επιρροής της Σπάρτης, όπως άλλωστε συνέβαινε και με άλλες ελληνικές πόλεις, σε πολλές από τις οποίες είχαν εγκατασταθεί Σπαρτιάτες αρμοστές³². Αν και με την ίκινη των Αθηναίων επί των Σπαρτιατών με τη συνδρομή της περσικής δύναμης στη ναυμαχία της Κνίδου (394 π.Χ.) ο Κύζικος και οι υπόλοιπες πόλεις της Προποντίδας θα περάσουν προσωρινά στη σφαίρα επιρροής των Αθηναίων³³,

29. Ξενοφώντος, *Ελληνικά* I.I.10, Διόδωρου του Σικελιώτη, *Iστορία*, XIII. 49, 50· Πλουτάρχου, *Βίοι Παράλληλοι*, Αλκιβιάδης, 28, Αθηναίος XII, 534. HASLUCK 1910, 167. Ειδικότερα για τη ναυμαχία της Κυζίκου, βλ. A. ANDREWES, «The Generals in the Hellespont 410-407», *JHS* 73 (1953), 2 κ.ε. Λεπτομερής περιγραφή των γεγονότων στην I.E.E., τ. Γ1, Αθήνα 1972, 290-291 (Α. Ραμού-Χαμιάδη).

30. I.E.E., τ. Γ' 1, Αθήνα 1972, 293 (Α. Ραμού-Χαμιάδη).

31. RE suppl. XIV και Der Neue Pauly 10, 6.π. (σημ. 7). Βλ. επίσης ανακοίνωση της SEBASTIANA NERINA CONSOLO LANGHER, «La politique de Philippe II en Thrace et en Chalcidique», στο 10ο Διεθνές Συνέδριο Θρακολογίας (Κοριτσινή/Αλεξανδρούπολη 18-23.10.2005) (αδημ.).

32. Τότε μάλιστα ο Πέρσης Φαρνάβαζος εκμεταλλεύμενος τη φιλία του με τους Σπαρτιάτες κατάφερε να διεισδύσει στην οικονομία της Κυζίκου μέσω της κοπής και κυκλοφορίας νομισμάτων σε αυτήν (411-394 π.Χ.): B.M.C. *Ionia*, 325, 12, πιν. XXXI 5. Ο Κυζικινός Απολλοφάνης αναφέρεται ως μεσολαβητής μεταξύ Αγησιλάου και Φαρνάβαζου, βλ. Ξενοφώντος, *Ελληνικά* III. 4,10, 11 και IV I, 29, Κύρου Ανάβασις, VII.2, Πλουτάρχου, *Βίοι Παράλληλοι*, Αγησιλαος, 12.

33. Ξενοφώντος, *Ελληνικά* IV 8, 26. Ο HASLUCK (1910, 168, σημ. 3) θεωρεί την κυκλοφορία των σαμιακών νομισμάτων με τον Ηρακλή και το φίδι (*Mélanges de Numismatique*, II, 7) σε Κύζικο, Λάμψακο, Έφεσο, Κνίδο και Ρόδο, ως ένδειξη ότι οι εν λόγω πόλεις αποτελούσαν μέλη μίας νέας συμμαχίας υπό την ηγεμονία της Αθήνας,

η αντιπαλότητα μεταξύ των δύο πόλεων δεν θα εξασθενήσει. Γεγονότα σχετικά με την Προκόννησο διαδραματίσθηκαν ανάμεσα στον Ανταλκίδα και τους Αθηναίους, όταν ο πρώτος πέτυχε λίγο πριν την «βασιλείο ειρήνη» να αποκλείσει τον ανεφοδιασμό των Αθηναίων με σιτηρά από τον Πόντο³⁴. Παρά τα σημαντικά προβλήματα που θα αντιμετωπίσουν η Κύζικος και η Προκόννησος, λόγω του περσικού κινδύνου, ο οποίος δε θα μπορέσει να αποσοβηθεί για την περίοδο από την Ανταλκίδειο Ειρήνη (386 π.Χ.) έως το 364 π.Χ., οι Κυζικηνοί θα ανεξαρτητοποιηθούν από την Β' Αθηναϊκή Συμμαχία εκμεταλλευόμενοι την κακή εσωτερική κατάσταση που επικρατούσε τότε στην Αθήνα, σε μία περίοδο που η πόλη δοκιμάζεται από εμφύλιες διαμάχες, ενώ η Θίρα εξελισσόταν σε σοβαρή απειλή. Αντίθετα η Προκόννησος θα παραμείνει στην Β' Αθηναϊκή Συμμαχία ως το 355 π.Χ. στο πλευρό της Αθήνας κατά του Μεγάλου Βασιλέως³⁵. Δεδομένων των πολιτικών αντιθέσεων και του εμπορικού ανταγωνισμού των δύο πόλεων, Προκόννησου και Κυζικου, και ενώ η αθηναϊκή βούθεια δεν ήταν πρόσφορη, οι Κυζικηνοί εισέβαλαν στην Προκόννησο και αφού την λεπλάτποαν και άρπαξαν ως λάφυρα πολύτιμα και ιερά αντικείμενα από τους ναούς της³⁶, υποχρέωσαν τους κατοίκους της να γίνουν σύμμαχοί τους. Κατ' αυτόν τον τρόπο το νησί περιέρχεται το 362 π.Χ. στην επικράτεια της Κυζικου και σε αυτά θα παραμείνει καθ' όλη τη διάρκεια του 4ου αι. π.Χ.

Η εξόρυξη μαρμάρου από τα λατομεία της Προκοννήσου, κατά τον 5ο αι. π.Χ. δεν πρέπει να μειώθηκε. Από τα τέλη πάντως του 5ου και καθ' όλον τον 4ο αι. γενικεύεται για την κατασκευή επιτυμβίων αναγλύφων, όπως μαρτυρούν οι ανάγλυφες επιτύμβιες στήλες στο Μουσείο Θεσσαλονίκης, του τέλους του 5ου αι. π.Χ., που προέρχονται από τη Ραιδεστό (Κ11-13, Πίν. 11β). Όπως είδαμε, η χρήση του προκοννησιακού μαρμάρου σε επιτύμβια ανάγλυφα ξεκίνησε από την αρχαϊκή περίοδο και συνεχίστηκε την εποχή του αυστηρού ρυθμού, αν πράγματι οι δύο επιτύμβιες στήλες στο Μουσείο του Çanakkale είναι από το υλικό αυτό³⁷. Το σημαντικότερο πάντως μνημείο στο οποίο χρονιμοποιήθηκε προκοννησιακό μάρμαρο, όπως αποδείχθηκε με σειρά σύγχρονων

34. I.E.E., τ. Γ1, Αθήνα 1972, 381 (Μιχ. Σακελλαρίου).

35. I.E.E., τ. Γ1, Αθήνα 1972, 461 (Μιχ. Σακελλαρίου).

36. Παυσανίου, Ελλάδος Περιήγησις, VIII 46.5: Οι Κυζικηνοί «μπτρὸς Δινδυμίνης ἄγαλμα ἔλαφον ἐκ Προκοννήσου». Βλ. και Απολλωνίου του Ροδίου, Αργοναυτικά I, 941, 1150: F. VIAN - EM. DELANGE (επιμ.), *Apollonios de Rhodes. Argonautiques*, Paris 1974, τ. I, I-II, 37-38.

37. R. ÖZGAN, «Zwei Grabreliefs im Museum von Çanakkale», στο H. KYRIELEIS (επιμ.), *Archaische und Klassische griechische Plastik II*, Mainz am Rhein 1986, 27-33.

χημικών αναλύσεων³⁸ είναι το Μαυσωλείο της Αλικαρνασσού³⁹ (Κ14). Συγκεκριμένα από το μάρμαρο αυτό είναι κατασκευασμένη η ζωφόρος των Αμαζόνων και μερικά αρχιτεκτονικά μέλη, για τα ελεύθερα γλυπτά του δύως αναζητήθηκε μάρμαρο και από όλα γνωστά λατομεία της εποχής εκείνης, όπως αυτά της Πάρου και της Πεντέλης⁴⁰.

Η Κυζίκος, μετά την επιβολή της στο νησί, κατόρθωσε πιθανότατα να ασκήσει έλεγχο και στην εξορυκτική δραστηριότητα του νησιού και στην παραγωγή του προκοννησιακού μαρμάρου⁴¹, το οποίο πιθανότατα αποτέλεσε και το σημαντικότερο εξαγώγιμο προϊόν της πόλης, δεδομένου ότι η οικονομία της Κυζίκου δεν ήταν ιδιαίτερα ανθηρή λόγω της άλλειψης σιβαρών πλουτοπαραγωγικών πηγών⁴². Μάλιστα, το προκοννησιακό μάρμαρο αναφέρεται συχνά στις πηγές ως κυζικηνό⁴³, παρόλο που το πραγματικό κυζικηνό μάρμαρο διέφερε αρκετά⁴⁴. Ο Στράβων⁴⁵ αναφέρει ότι τα καλύτερα έργα στην πόλη της Κυζίκου είναι από προκοννησιακό μάρμαρο, ενώ ο Φώτιος⁴⁶ γράφει για έναν ναό στην Ηράκλεια του Πόντου (Κ15) στις θρακικές ακτές που είχε κτισθεί από αυτό το υλικό.

38. S. WALKER - K. J. MATTHEWS, «The marbles of the Mausoleum», στο I. JENKINS - G.B. WAYWELL (επμ.), *Sculptors and Sculpture of Caria and the Dodecanese*, London 1997, 49-59.
39. Αναφέρεται ότι χρησιμοποιήθηκε για την επένδυση της πρόσοψης στις πλευρές του οικοδομήματος από τον Βιτρούβιο (*De Arch.*, II.VIII.10) και τον Πλίνιο (*Historia Naturalis*, 36, 47 και 37, 70): Secandi in crustas nescio an Cariae fuerit inventum. Antiquissima, quod equidem inventiam, Halicarnasi domus Mausoli Proconnesio marmore exculta est latericiis parietibus.
40. G.B. WAYWELL, *The Free-Standing Sculptures of the Mausoleum of Halicarnassos*, London 1978, 14-15.
41. J.B. WARD-PERKINS, στο *Marble in Antiquity*, 65, σημ. 17.
42. HASLUCK 1910, 170-171.
43. Παύλος Σιλεντιάριος, *Απόσπασμα από την περιγραφή του Αμβωνος της Αγίας Σοφίας*, II, σ. 250 (P. FRIEDLAENDER, *Johannes von Gaza und Paulus Silentarius, Kunstsbeschreibungen justinianischer Zeit*, Leipzig 1969²), Πλίνιος, *Historia Naturalis*, σ. 5, 44: Insulae in Propontide ante Cyzicum marmor, eadem Neuris et Proconnesus dicta. Βλ. R. GNOLI, *Marmora Romana*, Roma 1988 (2η έκδ.), 263, σημ. 6. Κατά τον ίδιο τρόπο το μάρμαρο από τα λατομεία του Δοκιμείου αναφέρεται συχνά ως πατμορ synnadicum, λόγω της γειτνίασης των λατομείων με τα Σύνναδα (MONNA - PENSABENE, 152, σημ. 2).
44. Αρχαία λατομεία χρωματιστού μαρμάρου έχουν εντοπισθεί στη θέση Αγ. Συμεών κοντά στην Αρτάκι στη χερσόνησο της Κυζίκου: D. MAGIE, δ.π. (σημ. 22), ASGARI 1979, 451-456.
45. Στράβων, *Γεωγραφικά*, XIII 589.
46. Φώτιος, *Βιβλιοθήκη*, IV (Μέρνων), 228 B (*Collection Byzantine*, Paris 1965, τ. IV): Πτολεμαῖς δὲ ὁ τῆς Αἰγαίου πατιλένες ...Ἐπειψε δὲ καὶ τοὺς Ἡρακλεώτας ἀρταβᾶς πύρου πεντακοσίας καὶ νεῶν αὐτοῖς Προκοννησίας πέτρας ἐν τῇ Ἀκροπόλει Ἡρακλέος ἀνεδείματο.

Ελληνιστική περίοδος

Η Προκόννησος θα παραμείνει στην κυζικηνή κυριαρχία ακόμη και μετά από τη μάχη του Γρανικού (334 π.Χ.) και θα ακολουθήσει την τύχη αυτής της πόλης, όταν ο Μ. Αλέξανδρος θα χαρίσει στην Κύζικο την ανεξαρτησία από τους Πέρσες⁴⁷, μέχρις ότου η Κύζικος με την Προκόννησο στην επικράτειά της και μαζί και με την υπόλοιπη δυτική Μ. Ασία υπαγθεί στο βασιλείο της Περγάμου μετά το 280 π.Χ. Έτοι, λίγο μετά το 130 π.Χ., όταν ο τελευταίος Ατταλίδης βασιλιάς κληροδοτήσει το βασιλείο του στους Ρωμαίους, θα περιέλθει στην εξουσία της ρωμαϊκής αυτοκρατορίας⁴⁸.

Έως πρόσφατα η δραστηριότητα των λατομείων της Προκοννήσου στους ελληνιστικούς χρόνους, αν και δεν είχε αμφισβητηθεί, παρέμενε ασαφής, λόγω απουσίας έργων των ελληνιστικών χρόνων λαξευμένων με βεβαιότητα σε προκοννησιακό μάρμαρο. Πράγματι, στη βιβλιογραφία τα μόνα γνωστά γλυπτά από αυτό το μάρμαρο ήταν μερικά ολόγλυφα λιοντάρια στα Μουσεία Κωνσταντινούπολης και Θεοσαλονίκης (Κατάλογος, αρ. 16-17). Κατά την τελευταία δεκαετία δύμως, με τη βοήθεια των πετροχημικών αναλύσεων που πραγματοποίησε ερευνητική ομάδα σε γλυπτά του Μουσείου Βερολίνου αποδεί-

47. I.E.E. τ. Δ, 43, Αθήνα 1976 (Werner Eck). Η Κύζικος υποδέχθηκε με ενθουσιασμό το 337 π.Χ. το εκστρατευτικό ώμα του Φιλίππου, μια και μετά την Ανταλκίδειο Ειρήνη οι πόλεις της Μ. Ασίας παρέμεναν στην κυριαρχία των Περσών.

48. HASLUCK 1910, 174-175: Η Κύζικος υπήρξε σύμμαχος του Μ. Αλεξάνδρου (I.E.E., τ. Δ', 77, Αθήνα 1976 (Κων. Μπουραζέλης) και ως τον θάνατο του θα διατηρήσει την ανεξαρτησία της, αλλά το 319 π.Χ. ο σατράπης της ελληνοποντιακής Φρυγίας Αρριδαίος, θα προσπαθήσει να την υποτάξει διά της βίας (Διόδωρος ο Σικελιώτης, XVIII, 51, 52, I.E.E., τ. Δ', 256). Η σάσση της απέναντι στους διαδόχους του Μ. Αλεξάνδρου θα είναι εχθρική, με εξαιρεσούσιας τον Λυσίμαχο και τον Αντίοχο Ι και ΙΙ, οι οποίοι θα κάψουν νόμιμα με τα σύμβολα της Κυζίκου (L. MÜLLER, *Numismatique d'Alexandre le Grand*, Copenhagen 1855, 233; idem, *Die Münzen des thracischen Königs Lysimachus*, Copenhagen 1858, 381). Οι σχέσεις αντιθέτη της Κυζίκου με την Πέργαμο και τους πηγέροντες της είναι ιδιαίτερα φριλικές: πρώτος ο Φιλέταιρος (J.H.S. XXII, 193, 3), ο ιδρυτής της περγαμηνής δυναστείας, ακολουθώντας γενικά πολιτική συμφιλίωσης με τα αισιατικά κράτη, έκανε αρκετές ευεργεοίες στην πόλη. Μία κυζικηνή κόρη, η Απολλωνίς, παντρεύτηκε τον Άτταλο Ι της Περγάμου (E.V. HANSEN, *The Attalids of Pergamon*, Ithaca 1971), οι γιοι του οποίου, Ευμένης ΙΙ και Άτταλος ΙΙ, ανήγειραν ναό στην Κύζικο προς τιμήν της (159 π.Χ.) (H. VAN LOOY - K. DEMOEN, «Le temple en l'honneur de la reine Apollonis à Cyzique et l'énigme des stylopinakia», *Epig Anat* 8 (1986), 133-144· R. STUPPERICH, «Zu den Stylopinakia am Tempel der Apollonis in Kyzikos», στο E.L. SCHWERTHEIM (επιμ.), *Mysische Studien, Asia Minor Studien I*, Bonn 1990, 101-109). Ο Αντίοχος IV μάλιστα προσέφερε πολλές δωρεές στο πρυτανείο της πόλεως.

χθικες ότι τα περισσότερα από τα πολλά μνημεία του Περγάμου, όπως π.χ. η Ζωφόρος του Τηλέφου από το Μεγάλο Βωμό του Περγάμου (K19), ο ναός της Αθηνάς στην Ακρόπολη (K20), οι ναοί της Δήμητρας και της Αγοράς (K21), αλλά και άλλων γειτονικών περιοχών, μεταξύ των οποίων η Στοά του Ευμένους στη Ν. Κλιτή της Αθηναϊκής Ακρόπολης, έχουν κατασκευαστεί από προκοννησιακό μάρμαρο (K18, K22-24).

Ρωμαϊκή περίοδος

Η ομαλή ένταξη της Προκοννήσου, καθώς και της υπόλοιπης επικράτειας της Κυζίκου, στη ρωμαϊκή αυτοκρατορία αντικατοπτρίζει εν μέρει και την επιθυμία των νέων εποίκων να επιβάλλουν την εξουσία τους στο νησί ειρηνικά και να ελέγχουν τις πλουτοπαραγωγικές του πηγές. Το νησί υπό την κυριαρχία της Κυζίκου διατήρησε την ανεξαρτησία του στους πρώτους ρωμαϊκούς χρόνους⁴⁹. Από τον Αππιανό⁵⁰ πληροφορούμαστε ότι η Προκόννησος αποτέλεσε ενδιάμεσο σταθμό του στόλου του Μάρκου Τίτου κατά την επιστροφή του από τη Συρία, πριν δολοφονήσει τον Σέξτο Πομπίο εκτελώντας διαταγές του Μάρκου Αντώνιου (37/36 π.Χ.). Η παρουσία πολλών επιγραφών με ρωμαϊκά ονόματα γραμμένα στα ελληνικά υποδηλώνει την παρουσία εξελληνισμένων Ρωμαίων στο νησί⁵¹.

49. Η Κύζικος θα κατορθώσει από την εποχή των Διαδόχων να διατηρήσει την ανεξαρτησία της (I.E.E., τ. Ε', 62, Αθήνα 1974, Θ. Σαρικάκης), ιδιαίτερα μάλιστα με την αποστασιοποίησή της από την στάση του Αριστόνικου (133-129 π.Χ.) (I.E.E., τ. Ε', 182, 184, Αθήνα 1974, συν. Εμμ. Μικρογιαννάκης), και μετά από την εξέγερση του Μιθριδάτη, κατά τον Γ' Μιθριδατικό πόλεμο (74-67 π.Χ.) (I.E.E., τ. Ε', 202, Αθήνα 1974, συν. Ιω. Τουλουμάκος), θα κατορθώσει να γλιτώσει την επαχθή φορολογία και να διατηρήσει μάλιστερι θέση σε σχέση με τις άλλες πόλεις της Μ. Ασίας. Ακόμη δρώς και μετά την διαμάχη μεταξύ Καίσαρος και Πομπίου, η Κύζικος μαζί με άλλες πόλεις κράτησε την ανεξαρτησία της (H. BENGSTON, *Griechische Geschichte*, μετρ. Αν. Γαβρίλη, Αθήνα 1991, 421, σημ. 636· I.E.E. τ. Ε', 210, Αθήνα 1974, συν. Ιω. Τουλουμάκος). Γνωρίζουμε μάλιστα ότι την εποχή του Αυγούστου οι Έλληνες κάτοικοι της πόλεως συνέλαβαν, βασάνισαν και σκότωσαν τους Ρωμαίους της πόλης, που ήταν και οι πλούσιοι κάτοικοι της, από αγανάκτηση προφανώς έναντι της επιδεικτικής συμπεριφοράς τους. Το γεγονός αυτό προκάλεσε την οργή του αυτοκράτορα, ο οποίος κατάργησε το ελεύθερο καθεστώς στην Κύζικο και την υποχρέωσε να πληρώνει φόρους. Αργότερα δρώς χάρη στον Αγρίππα η πόλη θα ανακτήσει την ελευθερία της (16-13 π.Χ.) (I.E.E., τ. Στ', 577, Αθήνα 1976, συν. Ιω. Τουλουμάκος).

50. Αππιανό, *De cibilibus romanorum bellis*, βιβλ. 17, V, κεφ. XIX 139. Πρβλ. με Cassius Dio, *Ρωμαϊκή Ιστορία*, βιβλίο 49, κεφ. 22-33.

51. ASGARI 2002, αριθ. 8 (ΑΥΦΙΔΙΟΣ), 26 (ΙΑΝ), 37 (ΜΑΡΤΙΝΟΣ), 39 ('Αντωνίω πρ[εσβύτερω]), 45 (ΕΥΓΕΝΙΟΣ), 11, πλ. 1, αριθ. 19-23 (ΑΝΤΩΝΙΟΣ).

Η αναδιοργάνωση των λατομείων της Προκοννήσου και η «εκβιομηχάνιση» της παραγωγής πραγματοποιήθηκε κατά την εποχή του Τίβεριου, τον 1ο αι. μ.Χ.: *plurimi etiam civitatibus et privates veteres immunitates ius metallorum ac vectigalium, adempta*⁵². Πρόκειται για την περίοδο που η γενική οικοδομική δραστηριότητα της ρωμαϊκής αυτοκρατορίας θα προκαλέσει ραγδαία αύξηση των αναγκών για οικοδομικά υλικά και φτηνές πρώτες ύλες και ειδικότερα για μάρμαρο. Κατ' αυτόν τον τρόπο εγκαινιάζεται η μονοπωλιακή εκμετάλλευση των λατομείων μαρμάρου από τους Ρωμαίους αυτοκράτορες, τα οποία μαζί και με τα μεταλλεία και τις υπόλοιπες πηγές πρώτων υλών περιέρχονται στην αυτοκρατορική ιδιοκτησία⁵³. Η πρακτική αυτή, που μάλλον είχε υιοθετηθεί ήδη από τους ελληνιστικούς χρόνους⁵⁴, ακολουθήθηκε καθ' όλη τη ρωμαϊκή περίοδο και συνεχίστηκε και στους βυζαντινούς χρόνους για την οικοδόμηση της βασιλεύουσας. Κατά την περίοδο των Φλαβίων μάλιστα, η παραγωγή αυξάνεται σε τέτοιο βαθμό, ώστε οι εξαγωγές προκοννησιακού μαρμάρου στην ιταλική χερσόνησο να συναγωνίζονται την χρήση του μαρμάρου της Καρράρας⁵⁵ και την εξαγωγή του πεντελικού μαρμάρου⁵⁶. Επιπλέον, η έρευνα των τελευταίων χρόνων έχει αποδείξει ότι από τις αρχές του 2ου μ.Χ. αι. αρχίζει να χρησιμοποιείται στην αρχιτεκτονική της Ρώμης το προκοννησιακό μαζί με το θασιακό μάρμαρο, εκτοπίζοντας ακόμα και το μάρμαρο της Καρράρας⁵⁷. Από τα πρωτότερα παραδείγματα χρήσης μαρμάρου Προκοννήσου σε ρωμαϊκά μνημεία είναι το Κολοσσαίο (Κ26), ωστόσο η χρήση του διαπιστώνεται και σε πολλά άλλα μνημεία της Ρώμης και της Ουσιας (Κ27-32). Ευρύτερη, όμως, ήταν η διάδοση των προκοννησιακών σαρκοφάγων στην ιταλική χερσόνησο κατά τους ρωμαϊκούς χρόνους (Κ33).

Η διασπορά, πάντως, των προκοννησιακών προκατασκευασμένων αρχιτεκτονικών μελών - κυρίως κιονοκράνων (Κ34), κιόνων (Κ35), βάσεων κιόνων

52. Σουπτόνιου, *Τιβέριος* 28, 49.

53. H. WIEGARTZ, «Marmorhandel, Sarkophagerstellung und die Lokalisierung der kleinasiatischen Säulensarkophage», *Mélanges Mansel*, Αγκυρα 1974, τ. I, 346, σημ. 4· J.B. WARD-PERKINS, στο *Marble in Antiquity*, 24, σημ. 11, 13, 14· ASGARI 2002, 19, σημ. 2.

54. MONNA - PENSABENE, 157.

55. MONNA - PENSABENE, 158.

56. ASGARI 1978, 469.

57. S. WALKER, «From East to West: Evidence for a Shift in the Balance of Trade of White Marble», στο *ASMOSIA* I, 187-195· idem, «Dignam Congruentque Splendori Patriae. Aspects of Urban Renewal under the Severi», στο M. HENIG (επμ.), *Architecture and Architectural Sculpture in the Roman Empire*, Oxford 1990, 138-142· *Marble in Antiquity*, 22 (σημ. 30), 31 (σημ. 2).

(Κ36)- γλυπτών (Κ43-44) και άλλων τέχνεργων, είναι τεράστια, καθ' όλη τη ρωμαϊκή αρχαιότητα και τους πρώτους βυζαντινούς χρόνους. Έχουν πραγματικά εντοπισθεί σε όλη τη μεσογειακή λεκάνη: στη Β. Αφρική: Αλεξανδρεία και Κυρίνη (θέρμες Τραϊανού, ναός του Δία), στη Συρία: Τύρος, στην Ιταλική Χερσόνησο: Ραβέννα και Ακυλονία, στα παράλια της Αδριατικής και στην Προβηγκία, στις νοτιότερες παραδουνάβιες περιοχές, στις παρευξείνιες και μικρασιατικές πόλεις (Ακρόπολη Περγάμου, ναός Τραϊανού Κ45) και στη Μαύρη Θάλασσα⁵⁸. Η πρόσφατη έρευνα απέδειξε την ευρεία χρήση προκοννησιακού μαρμάρου από την αυτοκρατορική περίοδο σε πόλεις του σημερινού Ισραήλ (Καισάρεια, Ασκαλώνα, Beth-Shean-Σκυθόπολη)⁵⁹. Η διασπορά αυτή οφείλεται εν μέρει στη χαμηλή του τιμή· ήταν μάλλον από τα πιο φθηνά μάρμαρα, όπως συνάγεται από το Διάταγμα του Διοκλητιανού (301 μ.Χ.)⁶⁰, το οποίο ορίζει ως τιμή συναλλαγής του τα σαράντα διπλάρια ανά κυβικό μέτρο, ενώ το θασιακό κόστις επενίntα διπλάρια.

Οστόσο η τεράστια επιτυχία στο εμπόριο μαρμάρου της Προκοννήσου έχει αποδοθεί και στην ικανή διαχείριση των λατομείων της. Η παρουσία μίας σημαντικής σχολής γλυπτικής στη Νικομήδεια⁶¹ και η αίγλη του σημαντικού αυτού καλλιτεχνικού κέντρου κατά τον 3ο αι. μ.Χ. έως την εποχή της Τετραρχίας δεν είναι δυνατό να ερμηνευθεί χωρίς την ύπαρξη της απαραίτητης πρώτης ύλης. Αρχικά είχε υποτεθεί ότι οι μαρμαροτεχνίτες της Νικομήδειας χρησιμοποιούσαν το γνωστό από το διάταγμα του Διοκλητιανού μάρμαρο Ποταμογαλλινού⁶², το οποίο εξορυσσόταν πλησίον του Σαγγάριου στη Βιθυνία. Ωστόσο, ο J. B. Ward-Perkins⁶³ διατύπωσε την άποψη ότι οι Νικομήδειοι λιθοξόοι και μαρμαράδες χρησιμοποιούσαν προκοννησιακό μάρμαρο. Η άποψη αυτή, αν και πρωτοποριακή και εύλογη, δεν έχει επιβεβαιωθεί έως σήμερα από τα αρχαιολογικά ευρήματα, δεν έχει δηλαδή ανασκαφεί κάποιος

58. J.B. WARD-PERKINS, στο *Marble in Antiquity*, 32-33, σημ. 10-21 (όπου και η σχετική βιβλιογραφία) και 39, σημ. 3-5.

59. M. FISCHER, «Marble from Pentelikon, Paros, Thasos and Proconnesus in Ancient Israel: an attempt at chronological distinctions», *ASMOSIA VII*, Θάσος 15-20.9.2003 (υπό έκδοση).

60. S. LAUFER, *Diokletians Preisedikt*, Berlin 1971, 192-193 (33).

61. L. ROBERT, *Hellenica. Recueil d'Épigraphie, de Numismatique et d'antiquités grecques*, τ. XI-XII, Paris 1960, 28-39.

62. S. LAUFER, σ.π. (σημ. 60), 33.18. Ο λίθος έχει ταυτιστεί με τον λεγόμενο «λίθο Σαγκάριο», ένα είδος ερυθρού απολιθωματοφόρου μαρμάρου: S. ALPAN, «Turkiye Mermer Envanteri», στο *Maden Teknik ve Arama Enstitüsü Yayınları*, σημ. 134, Ankara 1966, 67-79.

63. J. B. WARD-PERKINS, «Nicomedia and the Marble Trade», *BSR* 48 (1980), 23-69.

εργαστηριακός χώρος στην ευρύτερη περιοχή της Νικομίδειας, όπου να έχει βρεθεί μάρμαρο Προκοννήσου σε οποιαδήποτε μορφή του, ώστε να μπορεί να γίνει αποδεκτή χωρίς επιφύλαξη⁶⁴. Η ανάδειξη της Νικομίδειας σε πρωτεύουσα κατά την εποχή της Τετραρχίας ίσως να ερμηνεύει την ύπαρξη εργαστηρίων μαρμαρογλυπτικής που επιφορτίστηκαν με τον ειδικό ρόλο να προμηθεύσουν αργότερα με οικοδομικό υλικό από τα λατομεία της Προκοννήσου τη νέα πρωτεύουσα του βυζαντινού κράτους, την Κωνσταντινούπολη⁶⁵. Πάντως, η σύγχρονη έρευνα έχει πλέον αποδείξει ότι την εποχή του Αδριανού τα προκοννησιακά λατομεία συνδέθηκαν με το «αυτοκρατορικό θησαυροφυλάκειο»⁶⁶ και ότι η παρουσία των προϊόντων τους από τον 2ο αι. μ.Χ. και εξής, και μάλιστα κατά την εποχή των Σεβήρων, σε δλη τη μεσογειακή λεκάνη ήταν ιδιαίτερα δυναμική⁶⁷.

Οι οωζόμενοι ημέργοι ανδριάντες αυτοκρατόρων και πορτραίτων πολιτικών αποτελούν σημαντική μαρτυρία για την παραγωγή των λατομείων σε συγκεκριμένες περιόδους της ρωμαϊκής αυτοκρατορίας (K37-39). Αναφέρουμε ενδεικτικά τον υπερφυσικού μεγέθους ημέργο ανδριάντα που εκτίθεται σήμερα στην αυλή του Μουσείου Κωνσταντινούπολης (K38 - Πίν. 11γ), που ανασύρθηκε από το ναυάγιο της Χηλής⁶⁸. Το γλυπτό, ύψους 4,60 μ., το οποίο κατά μία άποψη απεικονίζει τον Τραϊανό, βρίσκεται στη φάση της πρώτης λάξευσης και φέρει ίχνη βελονιού στην πρόσθια όψη του, ενώ η πίσω φέρει τα ίχνη του λατομικού τύκου που είχε χρησιμοποιηθεί για την απόσπαση και την πρώτη αδρομερή λάξευση στο λατομείο. Επίσης ενδεικτική είναι η παρουσία ημέργων γλυπτών και αγγείων σε φορτία ναυαγίων, όπως π.χ. αυτό της Χηλής στη Μαύρη Θάλασσα (K38-40), στοιχείο που τεκμηριώνει ότι η τελική λάξευση λάμβανε χώρα στον τόπο προορισμού τους.

64. Βλ. και M. WAELKENS, «From a Phrygian Quarry: The Provenance of the Statues of the Dacian Prisoners in Trajan's Forum at Rome», *AJA* 89 (1985), 641, σημ. 3.
65. J.-P. SODINI, «Marble and Stoneworking in Byzantium. 7th-15th centuries», στο A.N. LAIOU (επιμ.), *The Economic History of Byzantium; From the 7th through the 15th Century*, DOAKS 39 (2002), 130.
66. J.-P. SODINI, σ.π. (σημ. 65), 129.
67. P. PENSABENE, «Inscribed architectural elements from the Prokonesos in Durazzo, Tartous, Cilician Aphrodisias and Caesarea», στο ASMOSIA V, 328 (όπου σχετική βιβλιογραφία). Βλ. και N. ASGARI, «Ancient Quarry Items from Saraylar (Marmara): The Range of Marble Production on Proconnesus», στο τεύχος περιλήψεων του ASMOSIA VI.
68. M. BAYKAN, «The marble architectural elements in export-form from the Çile Shipwreck», στο ASMOSIA I, 127-137.

Χαρακτηριστικές είναι επίσης και οι αδημοσίευτες ημέργες αμφικέφαλες ερμαϊκές στάλες που βρίσκονται σήμερα στο Saraylar (K41). Η μία βρίσκεται σε εξαιρετικά πρώιμο στάδιο επεξεργασίας, δηλαδή δεν έχει ακόμη αφαιρεθεί καν ο περιπτός όγκος μαρμάρου και είναι εκτεθειμένη στο υπαίθριο μουσείο (Πίν. 12α), κοντά στο ανεοκαμμένο ρωμαϊκό νεκροταφείο (Πίν. 12β). Η άλλη, στον ίδιο χώρο, είναι ακέφαλη και διασώζει σε προχωρημένο στάδιο επεξεργασίας το ένδυμα (Πίν. 13α). Τέλος, μία τρίτη βρίσκεται στην είσοδο του στρατοπέδου στο λιμάνι και πιθανότατα χρονολογείται στον 1ο-2ο αι. μ.Χ. Αυτή βρίσκεται σε ένα ενδιάμεσο στάδιο λάξευσης και μάλλον θα παρίστανε τον Διόνυσο νέο και το γενειοφόρο Ερμή, στον τύπο του Ερμή Προπύλαιου. Σημαντικός είναι και ο ενεπίγραφος κορμός ερμαϊκής στάλης, ανάθημα στον Ήρακλή, που θα έφερε μάλλον κεφαλή του Ήρακλέους⁶⁹.

Γύρω στα 200 μ.Χ. ανάγεται και η έναρξη λειτουργίας ενός εργαστηρίου παραγωγής τραπεζοφόρων στον τύπο του Καλού Ποιμένος στο νησί, η λειτουργία του οποίου θα κορυφωθεί κατά την παλαιοχριστιανική περίοδο (K42). Αξιοσημείωτη είναι και η παρουσία πολλών ημέργων αγγείων στα υπαίθρια μουσεία του Saraylar, που ενδεχομένως να χρονολογούνται στους ελληνιστικούς χρόνους (τουλάχιστον αυτό μαρτυρούν οριμένοι τύποι όλμων) (Κ25, Πίν. 13β).

Το σημαντικότερο δώμας προϊόν των προκοννησιακών λατομείων στους ρωμαϊκούς χρόνους αποτελούν οι σαρκοφάγοι, οι οποίες άρχισαν να κατασκευάζονται στους αυτοκρατορικούς χρόνους και πολύ γρήγορα κατέκλυσαν δόλη Μεσόγειο, από τις δυτικές ακτές της ιταλικής χερσονήσου ως τη Συρία και τη Μαύρη Θάλασσα (Κ33). Οι ερευνητές διακρίνουν δύο βασικούς τύπους: Α, με διακόσμηση από γιρλάντες (garland sarcophagi) και Β, με αετωματικό κάλυμμα και ακρωτήρια (pedimental gable type). Στον τύπο Α εντάσσονται και οι ημέργες σαρκοφάγοι με γιρλάντες, που αποτελούσαν προϊόντα για εξαγωγή στη Θράκη, στο Βυζάντιο, στις παραδουνάβιες περιοχές, στη Δαλματία και στη Βόρεια Ιταλία⁷⁰. Ημέργες σαρκοφάγοι του τύπου με τις γιρ-

69. ASGARI 2002, 16, αριθ. 46. Βλ. γενικά για ερμαϊκές στάλες: R. LULLIES, *Die Typen der griechischen Herme*, Königsberg 1931· H. WREDE, *Die antike Herme. Trier Beiträge zur Altertumskunde 1*, Mainz am Rhein 1982· B. RÜCKERT, *Die Herme im öffentlichen und privaten Leben der Griechen: Untersuchungen zur Funktion der griechischen Herme als Grenzmal, Inschriftenträger und Kultbild des Hermes*, Regensburg 1998 (όπου και παλαιότερη βιβλιογραφία).

70. ASGARI 1978, 479, σημ. 29 (όπου και η σχετική βιβλιογραφία).

λάντες είχαν χροιμοποιηθεί για την ταφή των εργαζομένων στα λατομεῖα και των συγγενών τους στο ελληνιστικό-ρωμαϊκό νεκροταφείο του Saraylar (εικ. 4), οι οποίες μάλιστα φέρουν εγχάρακτες επιγραφές σχετικές με τους νεκρούς που περιεχαν⁷¹. Είναι φανερό ότι τις σαρκοφάγους χροιμοποιούσαν ακόμα και πριν αποπερατωθούν δταν το επέβαλλε η ανάγκη⁷². Ας σημειωθεί ότι η φροντισμένη διακόσμηση των σαρκοφάγων με ανάγλυφες γιρλάντες και άλλα στοιχεία ανέβαζε σημαντικά το κύρος τους⁷³. Πάντως ιδιαίτερη σημασία έχει το γεγονός ότι οι ημέρηγες σαρκοφάγοι με τις γιρλάντες έγιναν αντικείμενο αντιγραφής σε άλλους λίθους από άλλους τεχνίτες, όπως π.χ. σαρκοφάγοι Τύρου από τοπικό ασβεστόλιθο⁷⁴, σαρκοφάγοι από τον τοπικό ηφαιστειακό λίθο της Άσσου, τον lapis sarcophagus, που ανασύρθηκαν από το ναυάγιο της Μεθώνης⁷⁵ και χρονολογούνται στο διάστημα 180-250 μ.Χ., σαρκοφάγοι από μάρμαρο της Εφέσου στη Βιβλιοθήκη του Κέλσου⁷⁶, κ.ά. Η παραγωγή τους θα κορυφωθεί τον 2ο και 3ο μ.Χ. αι., αλλά θα συνεχιστεί αδιάλειπτα και στους βυζαντινούς χρόνους. Στους υστερορρωμαϊκούς χρόνους προστίθεται ένας νέος τύπος σαρκοφάγου, αυτός του λνού - σαρκοφάγου, ο οποίος χαρακτηρίζεται για τις αποστρογγυλεμένες γωνίες του, όπως τα δοχεία συλλογής του κρασιού, έφερε παραστάσεις από τη διονυσιακή λατρεία και ήταν ιδιαίτερα αγαπητός στην Ιταλία: κατά μία μάλιστα εκδοχή οι σαρκοφάγοι λαζεύονταν εκεί (Κ33).

Για την απρόσκοπη και αποτελεσματικότερη λειτουργία των λατομείων και τη διεύρυνση του εξαγωγικού εμπορίου μαρμάρου είναι προφανές ότι στην πόλη θα είχε εγκατασταθεί ένα δίκτυο αυτοκρατορικών αξιωματούχων, φοροεισπρακτόρων και άλλων δημόσιων λειτουργών, που ασχολούνταν με τις εξαγωγές και τις λοιπές εμπορικές συναλλαγές, εμπόρων, τοπικών επιπρηπών –επιτρόπων και εργοδογών⁷⁷. Κύρια απασχόληση των τελευταίων ήταν η επο-

71. M.J. MELLINK, «Archaeology in Asia Minor», *AJA* 76 (1972), 186; eadem, «Archaeology in Asia Minor», *AJA* 81 (1977), 313.
72. ASGARI 1978, 470.
73. ASGARI 1978, 479.
74. J.B. WARD-PERKINS, στο *Marble in Antiquity*, 144, εικ. 137.
75. J.B. WARD-PERKINS, στο *Marble in Antiquity*, 55-60, εικ. 47-48; P. PENSABENE, «Considerazioni sul trasporto di manufatti marmorei in età imperiale a Roma e in altri centri occidentali», *Dialoghi di Archeologia*, Anno VI (1972), 332-333, σημ. 41-42.
76. M. THEUER, στο W. WILBERG et al. (επμ.), *Forschungen in Ephesos*, τ. V i, Wien 1953, 43, εικ. 88.
77. L. ROBERT, δ.π. (σημ. 61). Πρβλ. με Γ. ΖΟΛΩΤΑΣ, «Σύμμεικτα: 'Η ἐπιγραφὴ τοῦ κτίστου τῆς ἐν Κωσταντινούπολει μονῆς Παρμακαρίστου. Αὐτόγραφον τοῦ Βασιλείου Βατάτζη. 'Η

πτεία των εργαζομένων στα λατομεία, πολλοί από τους οποίους ήταν κατάδικοι ή αιχμάλωτοι πολέμου, που εκτελούσαν χρέον χειρωνάκτων (λατόμων, οιδηρουργών κ.λπ.)⁷⁸. Προκειμένου, μάλιστα, να ενισχυθούν τα αυτοκρατορικά συμφέροντα από τη συστηματική εξόρυξη, θεσπίστηκαν ευνοϊκές νομοθετικές διατάξεις, όπως π.χ. ο Ιούλιος Νόμος, ο οποίος προέβλεπε ότι το δέκατο από την αξία των εξορυγμένων μαρμάρων θα καταβαλλόταν στον τοπικό ρωμαίο επιτηρητή, φόρος ο οποίος στο τέλος θα κατέληγε στα ταμεία της Ρώμης. Ο νόμος αυτός καταργήθηκε στα χρόνια του Κικέρωνα, στα 45 π.Χ⁷⁹.

Το νοοί, πάντως, υπήρχε προσφιλής τόπος διαμονής των Ρωμαίων αυτοκρατόρων, όπως π.χ. του Αδριανού (117-138 μ.Χ.) και του Αντιωνίνου του Ευσεβούς (138-161 μ.Χ.). Μάλιστα από σχετική επιγραφή είναι γνωστό ότι ο Τίτος Ιούλιος Κλαύδιος Ρούφος ανήγειρε πλιακό ρολόι στην Πραστό (ελλ. Πραστείο, τουρκ. Gündogdu) προς τιμήν του Αντιωνίνου του Ευσεβούς⁸⁰. Επίσης πιθανολογείται ότι υπήρχε και έδρα του αυτοκρατορικού επιτρόπου στην Προκόννησο, στη θέση Παλάτια (σημ. Saraylar).

Παλαιοχριστιανικοί και Βυζαντινοί χρόνοι

Κατά τους παλαιοχριστιανικούς και βυζαντινούς χρόνους, το νοοί μετονομάστηκε σε «Προικόννησος», διότι σύμφωνα με την παράδοση παρείχε ως προίκα στις άλλες πόλεις τα μάρμαρα των λατομείων του⁸¹. Φαίνεται πω πειστικό δώμας, ο δρος αυτός να προέκυψε από παραφθορά του δρου «Προκόννησος». Λόγω της εντατικής εξόρυξης μαρμάρων κατά την εποχή του Μεγάλου Θεοδοσίου δόθηκε στο νοοί η ονομασία «Μαρμαράς», ενώ κατά την εποχή των

χρυσού βούλα Κωνσταντίνου τοῦ Παλαιολόγου. Διορθώσεις εἰς Ἰωάννην τὸν Ἀντιοχέα. Παραπημάτα εἰς τὰς ἀρχαίας ἐπιγραφάς, Νέος Ἐλληνομνήμων, 2. 2 (1905), 236-246 (κυρίως; Παραπημάτα εἰς τὰς ἀρχαίας ἐπιγραφάς, 245-246).

78. F. MILLAR, «Condemnation to Hard Labour in the Roman Empire», *Papers of B.S.R.* 52 (1984), O.M. VAN NIJF, *The Civic World of Professional Associations in the Roman East*, Amsterdam 1997.

79. Cicero, *Ad Atticum*, XIII, επιστολή VI: «Columniarum vide ne nullum debeamus; quamquam videor audisse a Camillo commutatam esse legem».

80. Ο ΗΛΙΑΔΗΣ (24, 94) αναφέρει ότι το ρολόι του Αντιωνίνου του Ευσεβούς ταυτίστηκε με βάση επιγραφή και βριοκόταν εντοιχισμένο στο δάπεδο της εικλοπαίας του ναού του Αγ. Ιωάννου του Θεολόγου στο Πραστείο, ώς τον οειδό του 1935 ή την Μικρασιατική Καταστροφή.

81. Η εκδοχή αυτή έχει τις ρίζες της στην ελληνική μυθολογία, και μάλιστα σύμφωνα με κυζικηνό μύθο δόθηκε ως προίκα στην Περσεφόνη (Αππιανός, *Mithridatica*, i 75). Από όπου και η ονομασία των νησιών Prichiones (V. CORONELLI, *Isolario dell'Atlante Veneto*, Βενετία 1696, 281).

Σταυροφοριών απαντούν και οι δύο ονομασίες: Προικόννησος και Μάρμαρα⁸², ενώ σε αναφορά του Μανουήλ Χρυσολωρά εμφανίζεται ως «Μαρμαρινή Νήσος»⁸³. Πιστεύεται ότι ιταλοί θαλασσοπόροι κληροδότησαν τη σημερινή ονομασία του νησιού «Μάρμαρα» στους Τούρκους⁸⁴.

Κατά τη βυζαντινή περίοδο ναυλοχούσαν στο νησί πολλοί εισβολείς που κατευθύνονταν εναντίον της βασιλεύουσας, όπως Άραβες με τον Μωαβία επικεφαλής (673-678 μ.Χ.), Ρώσοι, κατά τη βασιλεία του αυτοκράτορα Θεόφιλου (829-842 μ.Χ.)⁸⁵, Σαρακηνοί (Αγαρηνοί) από την Κρήτη (866 μ.Χ.)⁸⁶ και Καταλανοί (1307 μ.Χ.)⁸⁷. Κυρίως, όμως, στο νησί και στα γύρω από αυτό μικρότερα νησιά εικοπίζονταν εξόριστοι μονάρχες ή μέλη της βασιλικής οικογένειας, που θεωρούνταν επικίνδυνα για το θρόνο⁸⁸, αλλά και έκπτωτοι πατριάρχες και κληρικοί⁸⁹, καθώς και άγιοι, δοσιοί και ασκητές⁹⁰. Η Προκόννη-

82. Βλ. λέξεις στο λεξικό του Ch. DUFRESNE DUCHANGE, *Glossarium mediae et infimae latinitatis: sequuntur glossarium Gallicum, tabulae, indices auctorum et rerum, dissertationes / conditum a Carolo du Fresne domino du Cange auctum a monachis ordinis S. Benedicti, cum suppl. integris P. Carpenterii, Adelungii, aliorum, suisque, digessit G. A. L. Henschel. - Ed. nova aucta pluribus verbis aliorum scriptorum / a Léopold Favre. - Niort: Favre. 1 (1883) - 10 (1887).*
83. M. Chrysoloras, *Letter to John Palaeologus*, στο: *Byzantinische Geschichtsschreiber. Europa im XV. Jahrhundert von Byzantinern gesehen*, Vol. 2., Styria 1954.
84. W. TOMASCHEK, «Zur historischen Topographie von Kleinasiens im Mittelalter. I. Die Küstengebiete und die Wege der Kreuzfahrer», *Sitzungsberichte der Kaiserlichen Akademie der Wissenschaften in Wien, Philosophisch-historische Klasse* 124 /8 (1891), 3.
85. Theophanes Continuatus, *De Michaelae Theophili*, βιβλ. IV, B 34 (C.S.H.B., τ. 21, 196).
86. Theophanes Continuatus, *De Basilio Macedone*, βιβλ. V, B 60 Γ(C.S.H.B., τ. 21, 299), Georgius Cedrenus, *Historiarum Compendium*, (C.S.H.B., τ. 22.2, 227) .
87. Georgii Pachymeris, *De Michaelae et Andronico Palaeologis*, βιβλ. VI, 25 C (C.S.H.B., τ. 12.2, 529).
88. H. EVERT-KAPPESOWA, «L'archipel de Marmara comme lieu d'exil», *ByzF* 9 (1977), 27-34. Ενδεικτικά αναφέρουμε τον Στέφανο, υιό του Ρωμανού Λεκαππηνού, το 945 μ.Χ. [Georgius Cedrenus, *Historiarum Compendium*, P 634 D (C.S.H.B., τ. 22.2, 325)], Ioannes Zonaras (C.S.H.B., τ. 30.1, 481), Theophanes Continuatus, *De Constantino Porphyrogenneto*, lib. VI, 2 B (C.S.H.B., τ. 21, 437), τον Λέοντα των Γραμματικών [Χρονογραφία, P 510 (C.S.H.B., τ. 27, 330)], τον Βασιλείο Πετεινό [Georgius Cedrenus, *Historiarum Compendium*, P 644 B (C.S.H.B., τ. 22.2, 342)], την αυτοκράτειρα Θεοφανώ στα 970 μ.Χ. [Ioannes Zonaras, (C.S.H.B., τ. 30.1, 521)].
89. Π.χ. ο Πατριάρχης Νικηφόρος, στα 815 μ.Χ. [Georgius Cedrenus, *Historiarum Compendium*, P 489 B, (C.S.H.B., τ. 22.2, 56), Ioannes Zonaras (C.S.H.B., τ. 30.1, 325)], ο Μηχαήλ ο Κηρουλάριος, στα 1058 μ.Χ. [Σκύλλαξ, δ.π. (σημ. 8), 644], ο Αρσένιος, στα 1258 μ.Χ. [Georgii Pachymeris, *De Michaelae et Andronico Palaeologis*, βιβλ. IV, 8 B (C.S.H.B., τ. 12.1, 271)].
90. Τα φαινόμενα αυτά επιτάθηκαν σε ταραγμένες περιόδους (π.χ. περίοδος Εικονομαχίας), π.χ. εξορία Νικολάου, Μακαρίου, Ιωάννη, Ηλαρίωνος, Θεοδώρου, Στεφάνου και Φιλεταίρου.

ος από τον 5ο αι. ήταν επισκοπή, και την εποχή του αυτοκράτορα Λέοντος του Σοφού, το 897 μ.Χ., προήχθη σε αρχιεπισκοπή, υπό τη μητρόπολη της Κυζίκου, με πρώτο αρχιεπίσκοπο τον Ιγνάτιο⁹¹.

Η παράδοση της μαρμαρογλυπτικής στην Προκόννησο συνεχίζεται αδιάλειπτα στη μετάβαση από τους ρωμαϊκούς στους υστερορωμαϊκούς χρόνους, όπως μαρτυρά η δραστηριότητα του εργαστηρίου παραγωγής τραπεζοφόρων –σπηριγμάτων τραπεζών– στον τύπο του Καλού Ποιμένος, που κορυφώνεται στο πρώτο ήμισυ του 4ου αι. μ.Χ., και στο οποίο έχουν αποδοθεί και άλλοι τύποι γλυπτών παραστάσεων τραπεζοφόρων –Ηρακλή, Βελλεροφόντη, Ορφέα (Κ63).

Οι πρώτοι Βυζαντινοί αυτοκράτορες εξακολουθούν να χρησιμοποιούν τα μάρμαρα της Προκοννήσου αφειδώς στην οικοδομική δραστηριότητα της νέας πρωτεύουσας της αυτοκρατορίας τους, της Κωνσταντινούπολης⁹². Άλλα και στις υπόλοιπες μεγάλες πόλεις της βυζαντινής αυτοκρατορίας, όπως π.χ. στη Θεσσαλονίκη, παρατηρείται αύξηση της αγοραστικής δύναμης, με αποτέλεσμα να εισερεύουν στην αγορά έργα αττικών και ιδίως προκοννησιακών εργαστηρίων μαρμαρογλυπτικής⁹³.

Τα προκοννησιακά λατομεία εξακολουθούν να είναι οργανωμένα κατά το ρωμαϊκό αυτοκρατορικό πρότυπο, όπως φανερώνουν τα επιγραφικά δεδομένα⁹⁴. Ο Μέγας Θεοδόσιος μάλιστα θέσπισε νόμο⁹⁵ (414-416 μ.Χ.), με τον οποίο απαγόρευε στους λατόμους της Προκοννήσου να ασχοληθούν με άλλες εργασίες και επανέφερε στο νησί δια της βίας δύσους λατόμους μετανάστευαν,

Ωστόσο ο Προκόννησος και τα γύρω νησιά αποτελούσαν ασφαλές καταφύγιο για την απαρακώλυτη εκδήλωση της χριστιανικής πίστης. Μάλιστα έως τις μέρες μας πραγματοποιούνται σε όλα τα Μαρμαρονήσια πανηγύρεις για τον εορτασμό της μνήμης τους

91. Σημαντικά βοηθήματα για την εκκλησιαστική ιστορία του νησιού: M. I. ΓΕΔΕΩΝ, *Πατριαρχικοί Πίνακες περὶ τῶν Πατριαρχῶν Κωνσταντονουπόλεως* (36-1884 μ.Χ.), Κωνσταντινούπολη 1888, *passim*. R. JANIN, *La géographie ecclésiastique de l'empire Byzantin. 3. Le Siège de Constantinople et le patriarcat œcuménique: Les églises et les monastères*, Paris 1969, *passim*. J. DARROUZÉS (επμ.), *Notiziae Episcopatum Ecclesiae Constantinopolitanae*, 1981, *passim*.
92. Ed. GIBBON, *History of the Decline and Fall of the Roman Empire. Foundation of Constantinople*, Norwalk, Connecticut 1974, κεφ. XVII, μέρος 2.
93. Θ. ΣΤΕΦΑΝΙΔΟΥ-ΤΙΒΕΡΙΟΥ, *Τραπεζοφόρα με πλαστική διακόσμηση. Η αττική ομάδα*, Αθήνα 1993, 191 (ὅπου και παλαιότερη βιβλιογραφία).
94. ASGARI 2002, 17-18, σημ. 44-47.
95. *Codex Theodosianus XI.28.9*.

ενώ εξαιρούσε τους ιδιοκτίτες λατομείων στην Προκόννησο –όπως και στο Δοκίμειο, όπου παραγόταν το marmor synnadicum, ο δοκιμηνός λίθος, και στην Τρωάδα, όπου παραγόταν ο γρανίτης, γνωστός ως marmor troadense– από την έκπτωση φόρου, λόγω των εξαιρετικά υψηλών εισοδημάτων τους⁹⁶.

Αξιοσημείωτη είναι η παρουσία στο λατομείο του Çamlık στο Saraylar (εικ. 4) ενός κορμού ημέρηγου κίονα (Κ46), που φέρει κυκλικά ανάγλυφα εξάρματα, όπως οι χαρακτηριστικοί ρόζοι του ξύλου, και ο οποίος προορίζεται για το Forum Tauri της Κωνσταντινούπολης (390 μ.Χ.). Στο λατομείο του Harmantaş (εικ. 4) έχουν εγκαταλειφθεί λαξευμένοι στο φυσικό βράχο τεράστιοι σφρόνδυλοι, οι οποίοι προορίζονται για τον αρράβδωτο κίονα, πάνω στον οποίο θα στηνόταν ο ανδριάντας του Θεοδοσίου Α' στο Forum Tauri επίσης. Ο κίονας αυτός που θα έφερε τον αυτοκρατορικό ανδριάντα, άρχισε να λαξεύεται περίπου μετά το 386 μ.Χ. σε ανάμνηση της νίκης του επί των βαρβάρων (Κ47).

Μάλιστα, η σύγχρονη έρευνα έχει αποδείξει, ότι ακόμη και στους πρώιμους βυζαντινούς χρόνους εξακολουθούσαν να εξάγονται ημέργα αρχιτεκτονικά μέλη από προκοννησιακό μάρμαρο, τα οποία πολλές φορές αποπερατώνονταν στο χώρο της οριστικής τους τοποθέτησης από τα τοπικά συνεργεία μαρμαράδων, όπως π.χ. το ημέργο επιστύλιο που βρέθηκε στο Saraylar και έχει το ακριβές του παράλληλο, κατά το ήμισυ αποπερατωμένο, στο θέατρο της Πέργης (Κ48). Άλλες φορές πάλι παρέμεναν ημέργα, όπως τα καλαθόσχημα κιονόκρανα και άλλα ημέργα αρχιτεκτονικά μέλη που χρησιμοποιήθηκαν στη δεξαμενή του Sı̄şhane της Κωνσταντινούπολης (Κ49)⁹⁷. Η εύρεση εξάλλου πολλών έργων από αυτό το μάρμαρο και σε ναυάγια αποδεικνύει τη μεγάλη εμπορική του αξία κατά τους παλαιοχριστιανικούς και πρωτοβυζαντινούς χρόνους, π.χ. ναυάγιο Marzamemi ανατολικής Σικελίας, του 500 μ.Χ. (Κ50).

Η ακτίνα διάδοσης των προκοννησιακών προϊόντων κατά τους πρώιμους βυζαντινούς χρόνους είναι εξαιρετικά διευρυμένη, όχι μόνο στην πειραιωτική Ελλάδα (Κ51-53), αλλά και εκτός αυτής (Κ54-60). Το πιο διαδεδομένο προϊόν των προκοννησιακών λατομείων και κατά τη διάρκεια των παλαιοχριστιανικών χρόνων είναι τα κιονόκρανα, κυρίως τα κορινθιακά, ημέργα παραδείγματα από τα οποία βρίσκονται σήμερα διάσπαρτα σε όλη την παραλία του Saraylar (Κ49). Από πολύ νωρίς έχουν αποτελέσει αντικείμενο συστηματικής έρευνας.

96. Πρβλ. C. DUBOIS, *Étude sur l'administration et l'exploitation des carrières - Marbre, Porphyre, Granite, etc. dans le monde Romain*, Paris 1908, xxix.

97. ASGARI 1978, 479-480.

και τυπολογικής κατάταξης⁹⁸ και όπως αποδεικνύεται πλέον από την ενδελεχή έρευνα της N. Asgari η παραγωγή κιονοκράνων ολοκληρώνταν κατά την εποχή του Θεοδοσίου του Α' επί τόπου στα λατομεία⁹⁹. Μάλιστα κορινθιακά κιονόκρανα του τύπου με τα τρυφερά φύλλα άκανθας και διπλά ιωνικά κιονόκρανα βρέθηκαν στα ίδια τα λατομεία και φθάνουν χρονολογικά έως τον 6ο αι. ψ.Χ.¹⁰⁰

Η οικοδομική έξαρση στην ευρύτερη περιοχή της βασιλεύουσας κορυφώθηκε την εποχή του Ιουστινιανού, όταν κτίστηκαν και συμπληρώθηκαν τα μεγάλα αρχιτεκτονικά σύνολα που λαμπρύνουν ακόμα και σήμερα την Πόλη, π.χ. ο ναός της Αγίας του Θεού Σοφίας, ο ναός των Αγίων Αποστόλων, κ.ά (Κ64-66), αλλά και τα άλλα μεγάλα αστικά κέντρα της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας: Θεσσαλονίκη, Ραβέννα κ.ά. (Κ67-69).

Για την απρόσκοπη προμήθεια των οικοδομικών εργασιών με τις απαραίτητες πρώτες ύλες ο Ιουστινιάνειος κώδικας¹⁰¹ συμπεριέλαβε τη διάταξη που

98. R. KAUTZSCH, *Kapitellstudien*, Berlin-Leipzig 1936· W. BETSCH, *The history, production and distribution of the Late Antique capital in Constantinople* (διδ. διατρ.), Univ. Of Pennsylvania 1977· ASGARI 1988· ASGARI 1989· ASGARI 1993, 269-285, AN. PRALONG, *Recherche sur les chapiteaux corinthisiens tardifs en marbre de Proconnèse* (διδ. διατρ.), Université de Paris 1, Panthéon-Sorbonne 1997· idem, «La typologie des chapiteaux corinthisiens tardifs en marbre de Proconnèse et la production d'Alexandrie», *RA* 2000.1, 81-101· idem, «Remarques sur les chapiteaux corinthisiens tardifs en marbre de Proconnèse», *L'acanthe dans la sculpture monumentale de l'Antiquité à la Renaissance, Actes du Colloque tenu à Paris, 1er-5 Octobre 1991*, Paris 1993, 133-146.

99. ASGARI 1995 β, 271.

100. ASGARI 1995 β, 273. Για την εξαγωγή προϊόντων λατομείων της Προκοννήσου κατά τους παλαιοχριστιανικού χρόνους, βλ. C. BARSANTI, «L'esportazione di marmi dal Proconneso nelle regioni pontiche durante il IV-VI secolo», *Istituto Nazionale di Archaeologia e Storia dell' Arte*, s. III, 12 (1989), 91-220· idem, «Tunisia: Indagine preliminare sulla diffusione dei manufatti di marmo proconnesio in epoca palaeobyzantina», *Milion* 2 (1990), 429-431.

101. *Codex Iustinianus* (P. KRUEGER (επιμ.), *Codex Iustinianus. Corpus Iuris Civilis*, vol. II, Berlin 1877, 430 XI, VII: «De Metallariis et Metallis et Procuratoribus Mettalorum. ... 7. Imp. Theodosius A. Maximino comiti sacrarum largitionum. Metallarii sive metallariae, qui qua eve ea regione deserta, ex qua videntur oriundi vel oriundae, ad externa migraverint, indubitanter sine ulla temporis praescriptione ad propriae originis stirpem laremque una cum sua subole revocentur, et quos domus nostrae secreta retineant. Sciant autem nullum exinde praeindictum fisco esse generandum, etiamsi is quem metallicum esse sostiterit, privatis suum nomen indiderit. D. V id. Iul. Constantinopoli Victore vc. cons.» (= «Θεοδόσιος Αύγουστος Μαξιμίνωφ ἐπιστάτη τοῦ αὐτοκρατορικοῦ ταμείου. Μεταλλευταὶ καὶ Μεταλλεύτριαι, ὅτινες καταλίποντες τὴν περιοχήν, ἔξ ής θεωροῦνται καταγόμενοι, μετώκονταν εἰς ἀλλοτρίαν, ἀνευ δισταγμοῦ καὶ οὐδεμίας χρόνου παραγραφίς θ' ἀνακαλῶνται μετὰ τῶν τέκνων των εἰς τὴν

είχε εισαγάγει ο Μέγας Θεοδόσιος, με την οποία, όπως προαναφέρθηκε, απαγορεύοταν στους λατόμους της Προκοννήσου να ασχοληθούν με άλλες εργασίες, και προέβλεπε την επιστροφή στο νησί δια της βίας των λατόμων που μετανάστευαν. Η αντίστοιχη ιουστινιάνεια διάταξη σχετικά με την απαγόρευση της μετανάστευσης των λατόμων αφορούσε όλα τα λατομεία, όχι μόνο δηλαδή της Προκοννήσου, αλλά και τα άλλα μεγάλα λατομεία της εποχής, όπως του Δοκιμείου και της Γραάδας¹⁰². Πάντως, δεδομένης της αυξημένης ζήτησης σε εργατικό δυναμικό, είναι αξιοπερίεργο το γεγονός ότι απαγορεύοταν η απασχόληση ξένων εργατών, μη Προκοννήσιων, στα λατομεία, τακτική που συνεχίστηκε και στους νεώτερους χρόνους¹⁰³. Ως λατόμοι τότε εργάζονταν και πολλοί εξόριστοι ή κατάδικοι, αφού ήδη από την εποχή του Ιουστινιανού η Προκόννησος ήταν τόπος εξόριας των πολιτικών παραγόντων της αντιπολίτευσης¹⁰⁴, καθώς και ιεραρχών οι οποίοι αργότερα ανακηρύχτηκαν άγιοι¹⁰⁵.

Οι εργάζομενοι στα λατομεία, όπως αναφέρθηκε, βρίσκονταν σχεδόν σε κατάσταση αιχμαλωσίας, δεδομένου ότι η αυτοκρατορία είχε ανάγκη από τεράστιες ποσότητες αυτής της πρώτης ύλης προκειμένου να ανταποκριθεί στις αυξημένες ανάγκες της οικοδομικής της δραστηριότητας και τους κρατούσε δια της βίας στο νησί. Η παρουσία ειδικών κρατικών λειτουργών στο νησί, ήδη από τους ρωμαϊκούς χρόνους, για την επόπτευση της λειτουργίας των λατομείων θεωρείται δεδομένη¹⁰⁶, αν και δεν υπάρχουν πολλά στοιχεία για τη διοίκηση των λατομείων στους πρώιμους βιζαντινούς χρόνους, σε αντίθεση με τα άλλα μεγάλα αυτοκρατορικά λατομεία¹⁰⁷. Μάλιστα την παραμονή αυτοκρα-

οίκειας καταγωγής των κοιτίδα και έστιαν και έκεινοι, οὓς δὲ ὅμετερος οἶκος περιλαμβάνει, δις γινώσκωσιν ὅτι οὐδεμίᾳ ἐντεῦθεν ζημία διὰ τὸ δημόσιον θὰ προκύπτει καὶ διὸ ἔκεινος, δοὺς μεταλλευτὴς ἀπεδεῖχθη, κῆθελε δώσει τὸ δόνομα εἰς ἴδιωτικὰς ἀπογραφάς. Ἐδόθη ἐν Κωνσταντινουπόλει τῇ Πέμπτῃ τῶν εἰδῶν τοῦ Ἰουλίου 424, ἐπὶ Βικτώριος ('Υπάτου'). Πρβλ. καὶ με τη διάταξη «De Naufragiis» XI.VI.

102. MONNA - PENSABENE, 154. Βλ. σχετικά A.H.M. JONES, *The Later Roman Empire 284-602. A Social Economic and Administrative Survey*, Oxford 1964, 66, 671, 834-840, L. GRACO RUGGINI, «Le associazioni professionali nel mondo romano-bizantino», *Settimane di Studio del Centro Italiano di Studi sull'Alto Medioevo XVIII, Spoleto 2-8 Aprile 1970*, 59-193.
103. Μ. ΓΕΔΕΩΝ, *Προικόννησος*, Κωνσταντινούπολη 1895.
104. HASLUCK 1910, 32 κ.ε. Βλ. και σημ. 88.
105. ASGARI 1978, 469· ASGARI 2002, 19, σημ. 2.
106. MONNA - PENSABENE, 153-155 (debitores - conductores - procuratores).
107. Μόνη εξαίρεση αποτελεί χειρόγραφο του 14ου αι. όπου αναφέρεται το όνομα ενός αυτοκρατορικού επιτρόπου, με το όνομα Θάλασσος (Γ. ΖΟΛΩΤΑΣ, δ.π. σημ. 77, βλ. σχετικά και MONNA - PENSABENE, 153).

τορικού επιτρόπου στο νησί τεκμηριώνει η παρουσία στην περιοχή, όπου είχε κτισθεί ο ναός του Αγ. Γεωργίου, καταλοίπων ενός μεταβυζαντινού οικοδομήματος, στο οποίο οι ντόπιοι αναγνωρίζουν «το θερινό ανάκτορο του Ιουστινιανού»¹⁰⁸. Το κτίριο πάντα χτισμένο από μάρμαρο και οπτές πλίνθους, που σχημάτιζαν τον χαρακτηριστικό κεραμοπλαστικό διάκοσμο των βυζαντινών χρόνων καί εικονίζεται και σε λιθογραφία του 19ου αι.¹⁰⁹ σε αυτό οφείλει την ονομαδία του το σημερινό χωριό. Κοντά σε αυτό το μνημείο είχε εντοπισθεί και παρόμοιο ερείπιο, που οι ντόπιοι το ονόμαζαν Πόδι¹¹⁰.

Ας σημειωθεί ότι πολλά από τα λατομεία αποτελούσαν ιδιοκτησία μονών, στοιχείο που αποτελούσε σημαντικό παράγοντα εύκολου προσπορισμού της αναγκαίας πρώτης ύλης για την ανέγερση ναϊκών κτηρίων¹¹¹.

Κυριότερα προϊόντα των προκοννησιακών λατομείων κατά την παλαιοχριστιανική και πρωτοβυζαντινή περίοδο εξακολούθησαν να είναι τα αρχιτεκτονικά μέλη - κιονόκρανα, κίονες, κιονίσκοι, βάσεις κιόνων κλπ. Τα κιονόκρανα, μάλιστα, σύμφωνα με τα πορίσματα της N. Asgari¹¹², εξάγονταν σε ημέρην μορφή και τους δίνονταν διαφορετικές μορφές (λυρόσχημα, καλαθοειδή ή με επίθημα (Κ69, 66, 50, αντίστοιχα), ενώ σε πολλές περιπτώσεις χρησιμοποιούνταν και ως είχαν, σε ημέρην δηλαδή μορφή (Κ52, 70). Πρόσφατα μάλιστα διαπιστώθηκε ότι τα προκοννησιακά επίκρανα με διακόσμηση από φύλλα ἄκανθας, αντιγράφηκαν και από επίκρανα κατασκευασμένα σε μάρμαρο Δοκιμείου¹¹³.

Βέβαια τα ευρήματα από τα λατομεία της Προκοννήσου φανερώνουν, με εξαίρεση τα κιονόκρανα, τους κίονες και τις βάσεις (Κ49, 46, 47, 75, 76), ότι η παραγωγή των υπόλοιπων αρχιτεκτονικών μελών δεν πάταν μαζική¹¹⁴. Πραγματικά στα υπαθρία μουσεία του νησιού (Πίν. 12α) έχουν συγκεντρωθεί λίγα δείγματα τραπεζών, επιστύλια, κ.ά. (Κ61, 48, 71, 74 αντίστοιχα), ενώ υπάρχουν και βιβλιογραφικές αναφορές για ἄμβωνες, επιτύμβιες στήλες κ.ά (Κ60, 62) παλαιοχριστιανικών και βυζαντινών χρόνων. Επίσης, η χρήση του μαρμάρου αυτού πιστοποιείται και για διακοσμητικούς σκοπούς (μαρμαροθετήματα ανεικονικά και μπ, Κ72-73)

108. Βλ. σχετικά HASLUCK 1909, 12, σημ. 51.

109. ΗΛΙΑΔΗΣ, 109.

110. Έμμεση απόδειξη αποτελεί μία επιγραφή σε λατομείο του νησιού: λατομεῖον τῆς Θεωτόκου τῆς ἐν τῷ δρὶ (ASGARI 2002, αριθ. 7). Βλ. και ASGARI 2002, αριθ. 40.

111. ASGARI 1995β, 281-285.

112. J.J. HERRMANN JR. - R. TYKOT, «Capitals with fine-toothed Acanthus and the Quarries of Dokimeion», ASMOSIA VII, Θάσος 15-20.9.2003 (υπό έκδοση).

Στην παραγωγή σαρκοφάγων του ντσιού που συνεχίζεται αδιάλειπτα στους βυζαντινούς χρόνους πρέπει να προστεθούν οι πολυτελείς σαρκοφάγοι που ανήκαν σε βυζαντινούς αυτοκράτορες και μέλη των οικογενειών τους. Οι σαρκοφάγοι αυτές βρίσκονταν στο ναό των Αγίων Αποστόλων στην Κωνσταντινούπολη και έχουν συμπεριληφθεί στον εκτενή κατάλογο του Κωνσταντίνου του Πορφυρογέννητου (Κ 77).

Μετά την άλωση της Κωνσταντινούπολης το 1204 από τους Σταυροφόρους, η Προκόννησος με τα γύρω νησιά ακολουθώντας τη μοίρα της βασιλεύουσας, περιήλθε στη λατινική κυριαρχία και μετατράπηκε σε λατινική επισκοπή¹¹⁴. Στους χρόνους αυτούς θα πρέπει να οικοδομήθηκε και το μεσαιωνικό κάστρο που δεσπόζει στη θέση Παλιόκαστρο (Απ Νωριός), στο κέντρο του ντσιού, με άμεση εποπτεία της μεγάλης δυτικής πεδιάδας και των βόρειων λιμανιών του¹¹⁵. Παρά τις προσπάθειες των Καταλανών να επιβληθούν στο ντσιού¹¹⁶, η Προκόννησος παρέμεινε λατινική κτήση έως το 1230, οπότε ανακτήθηκε από τους Έλληνες αυτοκράτορες της Νίκαιας. Μετά το 1261, την εποχή των Παλαιολόγων, συνενώθηκε και πάλι με τη βυζαντινή αυτοκρατορία, αλλά χωρίς να μπορεί πλέον να ανορθωθεί η οικονομία της, η οποία είχε υποστεί ανεπανόρθωτο πλήγμα από τις επιδρομές των Θωμανών, οι οποίοι θα κατορθώσουν να την κυριεύσουν το 1422, αρκετά χρόνια δηλαδή πριν από την Άλωση της Πόλης.

Η εκτεταμένη εξόρυξη των προκοννησιακών μαρμάρων πρέπει να παράκμασε, χωρίς όμως να αδρανίσει εντελώς, κάπου ανάμεσα στην πρωτοβυζαντινή και μεσοβυζαντινή περίοδο¹¹⁷ και να συνεχίστηκε έως τους υστεροβυζαντινούς χρόνους.

113. ASGARI 1995β, 285-288.

114. Περιήλθε στην εξουσία του Pierre de Braicuel: HASLUCK 1909, 9, σημ. 36 (όπου και παλαιότερη βιβλιογραφία). Geoffrey de Villehardouin [b.c.1160-d.c.1213], *Memoirs or Chronicle of The Fourth Crusade and The Conquest of Constantinople*, trans. Frank T. Marzials, London 1908, Λ 245.

115. HASLUCK 1909, 11, σημ. 48 και 49 (όπου και παλαιότερη βιβλιογραφία), ΗΛΙΑΔΗΣ, 108.

116. Georgii Pachymeris, *De Michaeli et Andronico Palaeologis*, βιβλ. VI, 25 B-D (C.S.H.B., τ. 12.2, 528-529).

117. J.-P. SODINI, «La sculpture médiévo-byzantine: le marbre en ersatz et tel qu'en lui-même», στο: C. MANGO - G. DAGRON (επιμ.), *Constantinople and its Hinterland, 27th Spring Symposium Byz Studies Oxford 1993*, Aldershot 1995, 289-311; Η παρακμή των λατομικών δραστηριοτήτων αντικατοπτρίζεται στη μείωση των περίστυλων ναών και των βασιλικών, οι οποίες αντικαθίστανται από τους μικρούς σταυροειδείς ναούς που απαρτούσαν λιγότερους κιόνες, βλ. Σειρά Διαλέξεων M. GREENHALGH, *Spolia in Fortifications: Turkey, Syria and North Africa*, Department of Art History, Australian National University: <http://rubens.anu.edu.au/new/books-and-papers/spoleto.paper/introduction.html>.

ντινούς χρόνους¹¹⁸. Σε όλη αυτή την περίοδο ακολουθήθηκε η τακτική επαναχρησιμοποίησης των πρωιμότερων αρχιτεκτονικών μελών ή γλυπτών από παλαιότερα κτίσματα, τα οποία είχαν περιέλθει σε αχροτητία, στα ανεγειρόμενα οικοδομήματα ως σπολίων ως η πιο εύκολη και φθηνή λύση¹¹⁹. Τα λατομεία επαναλειτούργησαν κατά τον 9ο μ.Χ. αι., όπως συμβαίνει και σε άλλα μεγάλα κέντρα πάραγωγής μαρμάρου, στην Αττική, τη Φρυγία και τα νησιά του Αιγαίου¹²⁰.

Οθωμανική περίοδος

Στο πλαίσιο της οθωμανικής αυτοκρατορίας η Προκόννησος υπαγόταν στον Βοεβόδα του Γαλατά¹²¹ και μαζί τα γύρω νησιά διοικούνταν ως προάστιο της Κωνσταντινούπολης¹²². Η Οθωμανική κυριαρχία στα Μαρμαρονήσια δεν ήταν τόσο σκληρή, όπως σε άλλες περιοχές της οθωμανικής αυτοκρατορίας, λόγω της παρουσίας στη νησί των πλούσιων λατομείων μαρμάρου αλλά και των εμπειρότατων ναυτικών, τους οποίους στρατολογούσαν στον Οθωμανικό στόλο ως «μελάχηδες» (ναύτες)¹²³. Για τον τελευταίο αυτό λόγο και διοικητικά τα νησιά ήταν κάτω από τον Ελεγχο του Καπουδάν Πασά, αντιναύαρχου του τουρκικού στόλου.

Κατά την περίοδο αυτή πάντως η εξόρυξη των μαρμάρων του νησιού προστατεύόταν και ενισχύόταν κατά καιρούς με οθωμανικά φιρμάνια αλλά ως τους νεώτερους χρόνους βρισκόταν στα χέρια των Ελλήνων του νησιού.

Η οθωμανική κυριαρχία στην Προκόννησο εγκαινιάζει το 1570 μ.Χ. μία νέα μονοπωλιακή πολιτική στην εκμετάλλευση των λατομείων μαρμάρου του νησιού που θα συνεχιστεί ώς τον 18ο αι.¹²⁴ Η παλαιότερη νομοθετική ρύθμι-

118. M. WAELEKENS, «Technique de carrière, préfaçonnage et ateliers dans les civilisations classiques (monde grec et romain)», στο M. WAELEKENS (επμ.), *Pierre éternelle du Nil au Rhin: carrières et préfabrication*, exhibition, Brussels 1990, 53-72. H ASGARI (1990, 109), αναφέρει ότι η παραγωγή των λατομείων μειώθηκε σημαντικά κατά τους βυζαντινούς χρόνους και επανέκαμψε μόνο κατά τους 18ο και 19ο αι.

119. F. W. DEICHMANN, *Die Spoliien in der Spätantiken Architektur*, Bayerische Akademie der Wissenschaften, Sitzungsberichte, Heft 6, München 1975. M. GREENHALGH, δ.π. (σημ. 117).

120. Ο.π.

121. M. ΓΕΔΕΩΝ, δ.π. (σημ. 103), 219.

122. HASLUCK 1909, 9, σημ. 38.

123. M. ΓΕΔΕΩΝ, δ.π. (σημ. 103), 54 κεξ.

124. N. VATIN, «Notes sur l'exploitation du marbre et l'île de Marmara Adasi (Proconnèse) à l'époque ottomane», *Turcica - Revue d'Etudes Turques - Peuples, langues, cultures, Etats*, 32 (2000), 307-362.

σπ εξαναγκασμού των ντόπιων να εργάζονται στα τοπικά λατομεία αναβιώνει στο πλαίσιο του οθωμανικού κράτους, το οποίο χρησιμοποιούσε και φυλακισμένους για τις λατομικές εργασίες. Από τον 17ο αι. απασχολούνταν στα λατομεία του νησιού κυρίως αμειβόμενοι εργάτες, ενώ κατά τον 18ο αι. οι λατόμοι μαζί με τους άλλους λιθοξόους της Κωνσταντινούπολης ήταν συνασπισμένοι στη συντεχνία των ταξίδων (= πετράδων) (τουρκ. Tasci). Ως τον 19ο αι. στα προκοννησιακά λατομεία απασχολούνταν Έλληνες αλλά μετά τη μικρασιατική καταστροφή εγκαταστάθηκαν Τούρκοι από το Ayancık της Μαύρης Θάλασσας¹²⁵.

Από τα σημαντικότερα οθωμανικά μνημεία, όπου διαπιστώνεται η χρήση μαρμάρου Προκοννήσου, είναι το μουσουλμανικό τέμενος του Süleymaniye στην Κωνσταντινούπολη, το οποίο κτίστηκε σε μία περίοδο που γενικά ο κανόνας ήταν η χρήση παλαιών αρχιτεκτονικών μελών στα κτήρια (K78). Πάντως σε δλη την οθωμανική περίοδο κοινή ήταν η χρήση του μαρμάρου αυτού σε μνημεία της Κωνσταντινούπολης και άλλων πόλεων (K79-81), αλλά και στα σύμπατα των τάφων (K82).

19ος-20ος αιώνας

Τα λατομεία της Προκοννήσου συνεχίζουν να λειτουργούν αδιάλειπτα ως τις μέρες μας. Στις αρχές του προπούλμενου αιώνα όποιος ήθελε να εκμεταλλεύτει λατομείο μαρμάρου έπρεπε να απευθυνθεί στον καιμακάμη της Αρτάκης, όπου υπέβαλε αίτηση για να πάρει την άδεια και για την εκμετάλλευσή του κατέβαλε και το σχετικό φόρο. Το επάγγελμα ήταν κληρονομικό: άλλοι είχαν δικά τους λατομεία, άλλοι συνεταιρίζονταν με άλλους για να τα λειτουργήσουν και άλλοι δούλευαν σε αυτά ως απλοί εργάτες¹²⁶.

Στο Πανόρμι εγκανιάσθηκε το 1912 εργοστάσιο κοπής μαρμάρων που λειτουργούσε με ατμό. Λειτουργούσε μέχρι τη Μικρασιατική Καταστροφή και ως ιδιοκτήτης του φέρεται κάποιος Μεμέτ Εφέντη από την Πόλη που είχε συνεταίριο Αρμένιο. Φέρεται να είχε είκοσι πριόνια που έκοβαν το μάρμαρο σε πλάκες. Η εγκατάσταση του παλιού εργοστασίου κοπής μαρμάρων, αν και σε πλήρη εγκατάλειψη σήμερα, αποτελεί σπουδαίο μνημείο της βιομηχανικής αρχαιολογίας και μελέτης της τεχνολογίας της λιθοξοϊκής πριν από το Β' Παγκόσμιο Πόλεμο.

125. ASGARI 1978, 469.

126. ΗΛΙΑΔΗΣ, 65.

127. ASGARI 1978, 471-472.

Αρχαία μέτωπα εξόρυξης

Τα κυριότερα μέτωπα εξόρυξης, που ερευνήθηκαν από τη N. Asgari, εκτείνονται στην περιοχή νότια από την ανασκαμμένη νεκρόπολη¹²⁷ στο Saraylar και συγκεκριμένα στις θέσεις Çamlıklı¹²⁸ και Harmantaş, έναν λόφο στην ευρύτερη περιοχή του Silinte¹²⁹. Ειδικότερα στη θέση Çamlıklı περιγράφονται από τη N. Asgari τέσσερα μέτωπα εξόρυξης, ενώ λίγο βορειότερα στις θέσεις Aslakler και Kefali περιγράφονται άλλα τρία (εικ. 4)¹³⁰. Η εξόρυξη στις θέσεις αυτές γινόταν με τη γνωστή και σε άλλα αρχαία λατομεία διαδικασία και περιγράφεται από τη N. Asgari¹³¹. Είναι χαρακτηριστική η συνύπαρξη ιχνών λατόμησης όλων σχεδόν των εποχών –της κλασικής, βυζαντινής, οθωμανικής και της νεότερης/σύγχρονης εποχής– πάνω σε εγκαταλειμμένα μέτωπα εξόρυξης της Προκοννήσου, στο λόφο Harmantaş (Πίν. 10β, 13γ).

Λιμάνια

Η απόσπαση του επιθυμητού δύκου δεν σήμαινε και το τέλος των εργασιών που λάμβαναν χώρα στο λατομείο. Η περισυλλογή πλήθους πημέργων αρχιτεκτονικών μελών, γλυπτών, επιτυμβίων μνημείων, αγγείων και επιγραφών από τα αρχαία λατομεία του Saraylar δηλώνει εύγλωττα ότι η πρωταρχική αδρομερής λάξευση, το «ξεχόντρισμα», λάμβανε χώρα στα λατομεῖα¹³² και ότι τα μέλη απαλλάσσονταν από το περιπτό βάρος πριν φορτωθούν σε άμαξες και μεταφερθούν μέσω των λαξευμένων στο βράχο οδών καταβίβασης, που έχουν

128. ASGARI 1978, 472-473, εικ. 2. Η M. MELLINK, «Archaeology in Asia Minor», *AJA* 80 (1976), 284, εικ. 35 είχε εντοπίσει τη θέση αυτή, όπου βρέθηκε εγκαταλειμμένος μέσα στο λατομείο αιρόνδυλος κίονα με εγχάρακτη διακόσμηση που μιμεται τους «φρόζους» ενός ξύλινου κορμού και προορίζόταν για το Forum Tauri (Beyazit), που κατασκεύασε ο Μ. Θεοδόσιος (379-395 μ.Χ.). Βλ. σχετικά ASGARI 1989, 61-62, με βιβλιογραφία

129. ASGARI 1989, 54, εικ. 1.

130. ASGARI 1978, 473, εικ. 2.

131. ASGARI 1978, 472-474, πίν. 138, 139, εικ. 7-9. 474. Βλ. και σιδερένιες ασφίνες από τα λατομεῖα: ASGARI 1994, πίν. 1. Σχετικά, βλ. και N. ASGARI, «Marmara Adası, Saraylar Köyü kazısı», *Arkeoloji ve Sanat Dergisi* 11, 23-31 και της ίδιας, «Uşak-Selçikler ve çevresinden Roma Çağı lahitleri ve mermer ocakları», *Türk Arkeoloji Dergisi*, XXV-2 (1981), 11-47. Αναλυτικές είναι οι επίσης εκθέσεις της στα: *Kazi Sonuçları Toplantısı* 2 (1980), 161-162, 3 (1981), 117-118, 4 (1982), 333-336 και *Araştırma Sonuçları Toplantısı* 5/1 (1987), 147-155, 6 (1988), 233-246, 7(1989), 93-109, 9 (1991), 311-332, 10 (1992), 487-509, 11 (1993), 483-504, 12 (1994), 99-121.

132. ASGARI 1978, 478-479, σημ. 27.

εντοπισθεί στις θέσεις Παπάς στο ρέμα Ζαλούτο του Saraylar¹³³ –η N. Asgari τη χαρακτηρίζει «θέση S»¹³⁴–, καθώς και στη θέση Παλαμάρι, στα ΒΑ του χωριού (εικ. 4)¹³⁵.

Οι εξόρυχθέντες όγκοι μαρμάρου έφθαναν ως το λιμάνι, όπου φορτώνονταν σε πλοία για την υπερπόντια μεταφορά τους. Στα βόρεια του νησιού, δυτικά και ανατολικά του Saraylar, υπάρχουν πολλοί απάνεμοι κολπίσκοι και ομαλές αμμουδιές, που δημιουργούν λιμενίσκους και ευνοούν την προσέγγιση πλοιαρίων για τη φόρτωση των μαρμάρων¹³⁶. Θέση Μαρμαρόσκαλα (η δυτική αγκάλη του σύγχρονου λιμανιού, όπου μάλλον εντοπίζεται ο αρχαίος μόλος)¹³⁷, Πεταλάς (το μεγάλο βορειοδυτικό λιμάνι, απ' όπου διοχέτευαν τα μάρμαρα που έκοβαν από τη Γαλιμπή)¹³⁸, Άμπρου και του Παπαδημήτρου Κάβος (ανατολική αγκάλη σύγχρονου λιμανιού, της οποίας μάλλον γινόταν περιστασιακή χρήση, στην καταβίβαση δηλαδή των μαρμάρων από το υπερκείμενο ύψωμα, την Κουτοϊκοεφαλή)¹³⁹, Πιργιαλδός (δυτική αγκάλη κύριου εμπορικού λιμανιού του νησιού στους νεότερους χρόνους, απέναντι από το εργοστάσιο στο Πανόρμη)¹⁴⁰, Πανόρμη (ανατολική αγκάλη του ίδιου λιμανιού μπροστά από το εργοστάσιο)¹⁴¹. Τα πλοία διέσχιζαν την Προποντίδα και τον Εὔξεινο Πόντο αφηφώντας τις καιρικές συνθήκες και το υπέρβαρο φορτίο τους προκειμένου να μεταφέρουν γρήγορα το πολύτιμο υλικό. Η ανακαλύψη βυθισμένων φορτίων με πλήθος πημέργων μελών στην Προποντίδα επιβεβαιώνει την παραπάνω πρόταση¹⁴².

133. ΗΛΙΑΔΗΣ, 108 .

134. M.J. MELLINK, «Archaeology in Asia Minor», *AJA* 84 (1980), 515-516.

135. ΗΛΙΑΔΗΣ, 108.

136. Ιπ. ΜΑΚΡΗ, «Τοπογραφικά τινες σημειώσεις περὶ τῶν τειχῶν καὶ τοῦ λιμένος τῆς ἀρχῆς Προκοννήσου», *AE* 1955, 8-12.

137. ΗΛΙΑΔΗΣ, 108.

138. ΗΛΙΑΔΗΣ, 101, 108, όπου λειτουργούσε αγγλικό εργοστάσιο εξόρυξης μαρμάρου ως το 1922.

139. ΗΛΙΑΔΗΣ, 106, 108.

140. ΗΛΙΑΔΗΣ, 65.

141. ΗΛΙΑΔΗΣ, 108.

142. Ρωμαϊκό ναυάγιο στη Χολή της Μαύρης Θάλασσας (M. J. MELLINK, «Archaeology in Asia Minor», *AJA* 77 (1973), 191, εικ. 38· M. BAYKAN, δ.π. σημ. 68), παλαιοχριστιανικό ναυάγιο στο Marzamemi [G. KAPITĀN, «The Church Wreck off Marzamemi», *Archaeology* 22.2 (1969), 122-133· του ίδιου, *Atti 3o Congresso Internazionale di Archaeologia Sottomarina 1961* (1971), 302· του ίδιου, «Elementi architettonici per una basilica dal relitto navale del VI secolo di Marzamemi (Siracusa)», *Corsi di Cultura sull'Arte Ravennate e Bizantina* 27 (1980), 71-136].

Όπως προκύπτει από τη σύνθεση των ιστορικών στοιχείων και πληροφοριών, καθώς και τα συμπεράσματα των ειδικών επιστημονικών δημοσιεύσεων που παρουσιάστηκαν, ο ρόλος των λατομείων της Προκοννήσου υπήρξε διαχρονικά εξαιρετικά σημαντικός για την οικονομία και την οικοδομική - καλλιτεχνική δραστηριότητα του αρχαίου ελληνικού, ρωμαϊκού και βυζαντινού κόσμου. Εξάλλου, τα αρχαία λατομεία της Προκοννήσου και τα προϊόντα τους αποτελούν ιδιαίτερα σημαντικό εκπαιδευτικό υλικό για όποιον επιθυμεί να εντρυφθεί στην τεχνική της αρχαίας γλυπτικής. Τα υπαίθρια μουσεία στο Saraylar αλλά και η προκυμαία του λιμανιού, όπου έχουν συγκεντρωθεί και εκτίθενται τα πημέργα μέλη από τα αρχαία λατομεία, αποτελούν μουσεία μελέτης της αρχαίας γλυπτικής και των τεχνικών της. Τα συμπεράσματα τα οποία μπορεί να αντλήσει κανείς μελετώντας τη διασπορά δλων αυτών των μελών είναι αναμφισβήτητα, δεδομένου ότι στηρίζονται σε αρθρονία υλικού και όχι σε σποραδικά ευρήματα που θα μπορούσαν να παραπλανήσουν τον ερευνητή. Η διάσωση και ο αξιοποίηση δλου αυτού του υλικού μέσω του περιορισμού της ανεξέλεγκτης εξόρυξης και υπερεκμετάλλευσης του ορυκτού πλούτου του νησιού και η κήρυξη του σε μνημείο της παγκόσμιας πολιτιστικής μας κληρονομίας από την UNESCO θα αποτελέσει μεγάλη συμβολή στη διάσωση ενός εξαιρετικά σημαντικού ιστορικού μνημείου.

ΓΕΩΡΓΙΑ ΚΟΚΚΟΡΟΥ-ΑΛΕΥΡΑ
καθ. Κλασικής Αρχαιολογίας του Πανεπιστημίου Αθηνών,
ΕΙΡΗΝΗ ΠΟΥΠΑΚΗ
υποψήφια δρ. Κλασικής Αρχαιολογίας
ΑΛΕΞΗΣ ΕΥΣΤΑΘΟΠΟΥΛΟΣ
μεταπτυχιακός φοιτητής α' κύκλου Κλασικής
Αρχαιολογίας Πανεπιστημίου Αθηνών
ΚΩΣΤΑΣ ΚΟΠΑΝΙΑΣ
Δρ. Κλασικής Αρχαιολογίας Πανεπιστημίου Αθηνών
ΑΧΙΛΛΕΑΣ ΧΑΤΖΗΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ
Γεωλόγος, MSc.

ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΕΡΓΩΝ ΑΠΟ ΠΡΟΚΟΝΝΗΣΙΑΚΟ ΜΑΡΜΑΡΟ¹⁴³

Αρχαϊκή περίοδος

1. Επιτύμβια στήλη του Φανοδίκου, γιου του Ερμοκράτη, από την Προκόννησο: βρέθηκε στο Σύγιο (Βρετανικό Μουσείο, αρ. 1002)
G. RICHTER, *The Archaic Gravestones of Attica*, 1961, αρ. 53, 36, εικ. 134, 136 με βιβλιογραφία. Βλ. και 165-168, όπου παράτημα με σχόλια της M. Guarducci για το ενεπίγραφο κείμενο. Για την προέλευση του λίθου: S. Walker, δ.π. (σημ. 23), 58,
2. Κεφαλή κόρης από τη Μ. Ασία (M. Ρόδου, αρ. Γ 356)
G. ΚΟΚΚΟΡΟΥ-ΑΛΕΥΡΑΣ, «Ionian sculpture of the Archaic Period on Dorian Rhodes», στο I. JENKINS - G. WAYWELL (επιμ.), *Sculptors and sculpture of Caria and the Dodecanese*, The Trustees of the British Museum 1997, 151.
3. Κούρος από τη Ραιδεστό (M. Θεσσαλονίκης, αρ. 930)
ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΜΟΥΣΕΙΟΥ ΘΕΣΑΛΛΟΝΙΚΗΣ, αρ. 5 (όπου και σχετική βιβλιογραφία).
4. Κόρη από τη Ραιδεστό (M. Θεσσαλονίκης, αρ. 929)
ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΜΟΥΣΕΙΟΥ ΘΕΣΑΛΛΟΝΙΚΗΣ, αρ. 6 (όπου και σχετική βιβλιογραφία).
5. Κούρος από την Κύζικο (M. Κωνσταντινούπολης, αρ. 5536, Πίν. 11α)
J. FLOREN, δ.π. (σημ. 24), 404 με σημ. 9 (όπου παλαιότερη βιβλιογραφία). Για το είδος του μαρμάρου βλ. H.P. LAUBSCHER, «Zwei neue Kouroi aus Kleinasiens», *IstMitt* 13/14 (1963/64), 75.
6. Κούρος από την Κύζικο (M. Κωνσταντινούπολης)
H.P. LAUBSCHER, δ.π.
7. Ανάγλυφο με απεικόνιση Ήρακλή, από την Κύζικο (M. Κωνσταντινούπολης, αρ. 1211)
ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΜΟΥΣΕΙΟΥ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥΠΟΛΗΣ, αριθ. 519. J. FLOREN, δ.π. (σημ. 24) 405 με σημ. 15 (με βιβλιογραφία).
8. Ανάγλυφο με απεικόνιση άρματος, από την Κύζικο (M. Κωνσταντινούπολης, αριθ. 32)
ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΜΟΥΣΕΙΟΥ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥΠΟΛΗΣ, αριθ. 525. J. FLOREN, δ.π. (σημ. 24) 405 με σημ. 17 (με βιβλιογραφία) εικ. 36,4.
9. Άγαλμα συμποσιαστή από την Προκόννησο (M. Κωνσταντινούπολης αρ. 5508)
J. FLOREN, δ.π. (σημ. 24), 405 με σημ. 18 (με βιβλιογραφία).
10. Αρχαϊκός ναός της Αρτέμιδος στην Έφεσο
Για το μάρμαρο: S. WALKER, δ.π. (σημ. 23), 58, σημ. 4.
143. Περιλαμβάνονται γλυπτά των οποίων το μάρμαρο έχει αποδειχτεί με μεγάλη πιθανότητα προκοννησιακό. Έγινε προσπάθεια να είναι κατά το δυνατόν πλήρης, ωστόσο δεν αποκλείεται η παράλειψη κάποιων μνημείων, λόγω του μεγάλου όγκου και της διασποράς του υλικού και των σχετικών δημοσιεύσεων. Δεν συμπεριλαμβάνονται μνημεία, όπου χρονοποιούμενα μέλη από προκοννησιακό μάρμαρο σε δεύτερη χρήση. Σημειώνεται ότι είναι η πρώτη προσπάθεια συγκέντρωσης του συνδλούμαντον μνημείων. Η βιβλιογραφία που παρατίθεται αφορά βασικά στην ταύτιση των μνημείων. Η βιβλιογραφία που παρατίθεται αφορά βασικά στην ταύτιση των μαρμάρου ως προκοννησιακού.

Κλασική περίοδος

11. Επιτύμβια στάλη από τη Ραιδεστό (Μ. Θεσσαλονίκης, αρ. 931, Πίν. 11β)
ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΜΟΥΣΕΙΟΥ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ, αρ. 14 (με βιβλιογραφία).
12. Επιτύμβια στάλη από τη Ραιδεστό (Μ. Θεσσαλονίκης, αρ. 933)
ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΜΟΥΣΕΙΟΥ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ, αρ. 18 (με βιβλιογραφία).
13. Επιτύμβια στάλη από τη Ραιδεστό (Μ. Θεσσαλονίκης, αρ. 934)
ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΜΟΥΣΕΙΟΥ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ, αρ. 17 (με βιβλιογραφία).
14. Μαυσωλείο της Αλικαρνασσού (Ζωφόρος των Αμαζόνων και μερικά αρχιτεκτονικά μέλη)
Για την ταύτιση του μαρμάρου, βλ. S. WALKER - K. J. MATTHEWS, δ.π. (σημ. 39), 49-59.
15. Ναός στην Ηράκλεια του Πόντου.
Φώτιος, Βιβλιοθίκη, IV (Μέμνων), 228 B (*Collection Byzantine*, Paris 1965, τ. IV):
Πτολεμαῖος δὲ ὁ τῆς Αἰγύπτου βασιλεὺς ...ἐπειψε δὲ καὶ τὸν Ἡρακλεώτας ἀρταβᾶς πυροῦ πεντακοσίας καὶ νεῶν αὐτοῖς Προκοννησίας πέτρας ἐν τῇ Ἀκροπόλει Ἡρακλέος ἀνεδείματο. Βλ. και H. BLÜMMER, *Technologie und Terminologie der Gewerbe und Künste bei Griechen und Römern*, Leipzig 1912, I², 37, σημ. 1.

Ελληνιστική περίοδος

16. Λιοντάρια από το ανάκτορο του Βουκολέοντος (Μ. Κωνσταντινούπολης, αρ. 913 και 914)
ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΜΟΥΣΕΙΟΥ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥΠΟΛΗΣ, αρ. 142.
17. Λιοντάρια Μουσείου Θεσσαλονίκης, αρ. 6672 και 6673
ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΜΟΥΣΕΙΟΥ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ, αρ. 42-43 (με βιβλιογραφία).
18. Γυναικείος κορμός από την Κνίδο (Βρετανικό Μουσείο, αρ. GR 1870.3-15.1)
P. HIGGS, «After the Mausoleum: Hellenistic Sculptures from Bodrum in the British Museum», στο O. PALAGIA - W. COULSON (επιμ.), *Regional Schools in Hellenistic Sculpture. Proceedings of an International Conference held at the American School of Classical Studies at Athens, 15-17.3.1996*, Oxbow Monograph 90 (1998), 243 (με βιβλιογραφία).
19. Τμήματα από τη Ζωφόρο του Τηλέφου του Μεγάλου Βωμού της Περγάμου (Μ. Βερολίνου)
Για την ταύτιση του μαρμάρου: T. CRAMER, «Die Marmore des Telephosfrieses am Pergamonaltar», *Berliner Beiträge zur Archäometrie* 15 (1998), 95-198· T. CRAMER, K. GERMANN, W.-D. HEILMEYER, «Petrographic and Geochemical Characterization of the Pergamon Altar (Telephos frieze) marble in the Pergamon Museum, Berlin», στο *ASMOSIA VI*, 285-292.
20. Ναός Αθηνάς στην Ακρόπολη της Περγάμου
Για την ταύτιση του μαρμάρου, δ.π.
21. Οι ναοί της Δήμητρας και της Αγοράς στην Πέργαμο.
Για την ταύτιση του μαρμάρου, βλ. T. CRAMER, K. GERMANN, W.-D. HEILMEYER, V. KÄSTNER, «Marble objects from Asia Minor in the Berlin Collection of Classical Antiquities: characteristics and provenance», στο *ASMOSIA VII*, Θάσος, 15-20.9.2003 (υπό έκδοση).

22. Η στοά του Ευμένους στη Ν. Κλιτύ της αθηναϊκής Ακρόπολης.
Για την ταύτιση του μαρμάρου, δ.π.
23. Οι Θέρμες του Λιμένος στην Έφεσο.
Για την ταύτιση του μαρμάρου, δ.π.
24. Ο Ναός της Αθηνάς στην Τροία
Για την ταύτιση του μαρμάρου, δ.π.
25. Ήμεργα αδημοσίευτα αγγεία. (Πίν. 13β)

Ρωμαϊκή περίοδος

26. Αμφιθέατρο των Φλαβίων (Κολοσσαίο, κίονες και κιονόκρανα)
Για την ταύτιση του μαρμάρου: F. BIANCHI - M. BRUNO - A. COLETTA, «Flavian Amphitheatre: The Cavea and the Portico. Comments about the quality, quantity and the working of its marbles», στο ASMOΣΙΑ VII, Θάσος 15-20.9.2003 (υπό έκδοση).
27. Ναός Αφροδίτης και Ρώμης στη Ρώμη
J. B. WARD-PERKINS, *Roman Imperial Architecture*, Harmondsworth 1981, 139.
28. Villa Adriana στη Ρώμη
Για την ταύτιση του μαρμάρου: D. ATTANASIO - G. MESOLELLA - P. PENSABENE - R. PLATANIA - P. ROCCHI, «White marbles from the Piazza d'Oro, the three exedrae and the building with peristyle and basin at Villa Adriana», ASMOΣΙΑ VII, Θάσος 15-20.9.2003 (υπό έκδοση).
29. Αδριανείο Καπιτάλιο στη Ρώμη
MONNA - PENSABENE, 158, με βιβλιογραφία.
30. Θέρμες Αγοράς στη Ρώμη
MONNA - PENSABENE, 158, με βιβλιογραφία.
31. Οικία του Νυμφαίου στη Ρώμη
MONNA - PENSABENE, 158, με βιβλιογραφία.
32. Ρωμαϊκά λουτρά στο Chieti (διακόσιμη επικράνων).
S. AGOSTINI - M. MARIOTTINI - J. ROMANO - M. A. ROSSI, «Polychrome stones from the Roman Baths in Chieti (Abruzzo, Italy)», στο ASMOΣΙΑ VI, 74, εικ. 5c.
33. Σαρκοφάγοι (Πίν. 12β).
Για πλήρη καταγραφή προκοννησιακών σαρκοφάγων: J. B. WARD-PERKINS, «Roman garland sarcophagi from the Quarries of Proconnesus (Marmara)», *Smithsonian Report for 1957*, (1958), 455-467· idem, «The imported sarcophagi of Roman Tyre», *Bulletin de Musée de Beyrouth* 22 (1969), 113-123· *Marble in Antiquity*, 32-35, 70-71, 121-127, 131-139· ASGARI 1977· MONNA - PENSABENE, 159-170· G. KOCH - H. SICHTERMANN, *Römische Sarkophage*, München 1982, 486-492. Για το ανασκαμμένο νεκροταφείο με τις ρωμαϊκές σαρκοφάγους στο Saraylar (εικ. 4): M.J. MELLINK, «Archaeology in Asia Minor», *AJA* 80 (1976), πίν. 53, εικ. 32· ASGARI 1978. Γενικά για τη διάδοση των προκοννησιακών σαρκοφάγων: βλ. MONNA - PENSABENE, 161-168 (164-167: για τη διάδοσή τους στην Ιταλική Χερσόνησο). Βλ. και V. GAGGADIS-ROBIN - C. SINTIS - D. KAVOUSSANAKI - E. DOTSINKA - Y. MANIATIS, «Provenance investigation of some marble sarcophagi from Arles with stable isotopic and maximum grain size analyses», ASMOΣΙΑ VII, Θάσος 15-20.9.2003 (υπό έκδοση). Για σαρκοφάγους του τύπου ληνού: S. WALKER, δ.π. (σημ. 23) και C.R. CHIARLO, «Sul

significato dei sarcofagi a lenos decorati con leoni», *Annali della scuola normale di Pisa* 4 (1974), 1307 κεξ. (με βιβλιογραφία).

34. Κιονόκρανα

Για πλήρη καταγραφή προκοννησιακών κιονοκράνων: ASGARI 1988· ASGARI 1990· ASGARI 1993· ASGARI 1995β. Για ενεπίγραφα κιονόκρανα: ASGARI 2002, αρ. 11, 12, 13, 15, 19, 24, 25, 26, 28, 29, 31, 32, 33, 34, 36, 40, 41, 43, 44, 45.

35. Κίονες

Για πλήρη καταγραφή προκοννησιακών κιόνων: ASGARI 1990· ASGARI 1992· ASGARI 1994· ASGARI 1995β· ASGARI 2002, 9, αρ. 16, 20, 21, σημ. 19.

36. Βάσεις κιόνων

Για πλήρη καταγραφή προκοννησιακών βάσεων κιόνων: ASGARI 1990· ASGARI 1992· ASGARI 1994· ASGARI 1995β. Βλ. και διάγραμμα σταδίων λάξευσης βάσεων: N. ASGARI, *Araştırmalar Sonuçları Toplantısı* 9 (1991), 331. Για ενεπίγραφες βάσεις κιόνων: ASGARI 2002, αριθ. 14, 17, 18, 22, 23, 27, 30, 35, 37, 38, 39, 42, 47.

37. Ημίεργος θωρακοφόρος (υπερφυσικού μεγέθους, 4ου - 5ου αι. μ.Χ. σε υπαθρίο μουσείο του Saraylar)

M. J. MELLINK, «Archaeology in Asia Minor», *AJA* 86 (1982), 574.

38. Ημίεργος ανδριάντας Τραϊανού από το ναυάγιο της Χηλής (M. Κωνσταντινούπολης, αρ. 72.87, Πίν. 11γ)

M. J. MELLINK, «Archaeology in Asia Minor», *AJA* 77 (1973), 191, πίν. 38, εικ. 38· N. ASGARI 1978, 480, σημ. 32. Για το ναυάγιο, βλ. M. BAYKAN, 6.π. (σημ. 68), 127-137. P. PENSABENE, «Il Fenomeno del Marmo nel Mondo Romano», στο M. DE NUCCIO - L. UNGARO (επιμ.), *I marmi colorati della Roma Imperiale*, Roma 2002, 44, εικ. 18.

39. Ημίεργη προτομή γυναικάς από το ναυάγιο της Χηλής, εποχής Τραϊανού (M. Κωνσταντινούπολης, αρ. 72.32)

Ο.π.

40. Δύο ημίεργα αγγεία από το ναυάγιο της Χηλής, εποχής Τραϊανού (M. Κωνσταντινούπολης, αρ. 72.50/51)

Ο.π.

41. Τρεις αδημοσίευτες ημίεργες αμφικέφαλες ερμαϊκές στήλες στο Saraylar και ενεπίγραφος κορμός ερμαϊκής στήλης (Πίν. 13α)

P. PENSABENE, «Il Fenomeno del Marmo nel Mondo Romano», στο M. DE NUCCIO - L. UNGARO (επιμ.), *I marmi colorati della Roma Imperiale*, Ρώμη 2002, 56, εικ. 2 (με μη συναντικούσα κεφαλή). Για την επιγραφή της τελευταίας ερμαϊκής στήλης: ASGARI 2002, 16, αρ. 46.

42. Τραπεζοφόρα στον τύπο του Καλού Ποιμένος (200 μ.Χ. - πρώτο ήμαστο του 4ου αι. μ.Χ.)

Θ. ΣΤΕΦΑΝΙΔΟΥ-ΤΙΒΕΡΙΟΥ, «Ο Καλός Ποιμένας της Προκοννήσου. Παρατηρήσεις στην δημιουργία μικρασιατική πλαστική», *Θρακική Επετηρίδα* 7 (1987-1990), 247-283.

43. Ο καθιστός Ερμής από την Οικία της Αρπαγής της Ευρώπης στην Κω

FR. SIRANO, «A seated statue of Hermes from Cos: middle Imperial sculpture between myth and cult», στο I. JENKINS - G. WAYWELL (επιμ.), *Sculptors and Sculpture of Caria and the Dodecanese*, London 1997, 134.

44. Το σώμα του εφρίβου αριθ. 1999.231 του Μουσείου του Harvard,
A. JONES, «Harvard's Marble Boy. A case study in early restoration», *ASMOSIA VII*, Θάσος 15-20.9.2003 (υπό έκδοση).
45. Ναός Τραϊανού στην Ακρόπολη του Περγάμου (114-129 μ.Χ.)
T. CRAMER, K. GERMANI, W.-D. HEILMEYER, «Petrographic and Geochemical Characterization of the Pergamon Altar (Telephos frieze) marble in the Pergamon Museum, Berlin», στο *ASMOSIA VI*, 285-292.

Βυζαντινή περίοδος

46. Σφρόνδυλος κίονα στο λατομείο του Çamlıklı στο Saraylar, για το Forum Tauri της Κωνσταντινούπολης (390 μ.Χ.)
ASGARI 1989, 53.
47. Σφρόνδυλοι στο λατομείο του Harmantaş για τον αρράβδωτο κίονα πάνω στον οποίο θα στηνόταν ο ανδριάντας του Θεοδοσίου Α' στο Forum Tauri (μετά το 386 μ.Χ.).
ASGARI 1989, 61.
48. Ημίεργα επιστύλια στο Saraylar.
ASGARI 1978, 479-480. ASGARI 1995, 271-273.
49. Κιονόκρανα
Για πλήρη καταγραφή προκοννησιακών κιονοκράνων: ASGARI 1988. ASGARI 1989. ASGARI 1993, 269-285. ASGARI 1994, 101-102. Βλ. και καταγραμμένα μέλη στη βιβλιογραφία της σημ. 98. Κιονόκρανα σε διάφορες κινστέρνες στην Κωνσταντινούπολη: P. FORCHHEIMER - J. STRZYGOWSKI, *Die byzantinischen Wasserbehälter von Konstantinopel*, Βιέννη 1893, 60-61, 210. Ημίεργα καλαθοειδή κιονόκρανα καὶ ἄλλα αρχιτεκτονικά μέλη στη δεξαμενή του Sişhane της Κωνσταντινούπολης: ASGARI 1978, 479-480.
50. Μέλη από ναυάγιο στην Marzamemi, χωριό της ανατολικής Σικελίας, γύρω στα 500 μ.Χ. (κιονόκρανα με επίθημα)
G. KAPITÄN, δ.π. σημ. 142.
51. Βασιλικές στη N. Αγχίαλο της Μαγνησίας
A. MENTZOS - V. BARBIN - J. J. HERRMANN, JR., «Calcitic marble from Thasos in Macedonia and in Nea Anchialos, Magnesia, Central Greece», *ASMOSIA VII* Θάσος 15-20.9.2003 (υπό έκδοση).
52. Βασιλική του Λεχαίου στην Κόρινθο (ημίεργα κιονόκρανα)
Δ. Ι. ΠΑΛΛΑΣ, «Ανασκαφή Βασιλικής Λεχαίου», *ΠΑΑ* 1959 (1965), 131. CH. STRUBE, *Polyektkoskirche und Hagia Sophia*, München 1984, σημ. 135.
53. Βασιλική της Αγ. Ειρήνης στην Περίσσα της Σαντορίνης (κορινθιακά κιονόκρανα του μεσαίου κλίτους).

- Μ. ΘΕΡΜΟΥ, «Η Santa Irene της Σαντορίνης», εφημερίδα «Το Βήμα», 14.4.2001 (αρ. φύλλου 13240), βλ. και Ε. ΓΕΡΟΥΣΗ, ΑΔ 47 (1992), Χρονικά, τ. Β' 2, 551-552, εικ. 159γ' της ιδίας, ΑΔ 49 (1994), Χρονικά, τ. Β' 2, 690-692.
54. Μαυσωλείο του Διοκλητιανού στη Δαλματία
Marble in Antiquity, 116-117.
55. Βασιλική της Πεντάπολης στη Dobrugia
I. BARNEA, «Roman-byzantine basilicae discovered in Dobrogea», *Dacia NS* 2 (1958), 343-346.
56. Κυκλική Αγορά του Δυρραχίου
M. KORKUTI - K. M. PETRUSO, «Explorations inside the circuit wall of Durres», *AJA* 97 (1993), 737.
57. Αταύτιστο κτήριο πλησίον της Tartous στη Συρία
P. PENSABENE, δ.π. (σημ. 67), 328-334.
58. Βασιλική του Αγ. Πανταλέοντος στην Αφροδισιάδα της Κιλικίας
L. BUDDE, *St. Pantaleon von Aphrodisias in Kilikien*, Recklinghausen, Bonders 1987.
59. Αταύτιστο κτήριο στην περιοχή του κάστρου των Σταυροφόρων στην Καισάρεια της Παλαιότητος
P. PENSABENE, δ.π. (σημ. 67), 328-334.
60. Άμβωνες με ριπιδοειδή διάκοσμο σε ναούς των Φιλίππων, της Νέας Αγχιάλου και της Φρυγίας.
J.P. SODINI, δ.π. (σημ. 65), 130.
61. Ημέργες τράπεζες
ASGARI 1994, 104.
62. Επιτύμβια στήλη Σωοθενίου
I. B. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ, «Έπιπτύμβιος στήλη εύρεθείσα ἐν Σωοθενίῳ τοῦ Βοοπόρου», *Θρακικά* 1 (1928), 20-25.
63. Τραπέζοφόρα (στον τύπο του Καλού Ποιμένος, του Ήρακλή, του Βελλεροφόντη και του Ορφέα: 200 μ.Χ. - πρώτο ήμισυ του 4ου αι. μ.Χ.)
Θ. ΣΤΕΦΑΝΙΔΟΥ-ΤΙΒΕΡΙΟΥ, «Ο Καλός Ποιμένας της Προκοννήσου. Παραπρήσεις στην δψηφιτική μικροστατική πλαστική», *Θρακική Επετηρίδα* 7, (1987-1990), 247-283.
64. Ναός της Αγίας του Θεού Σοφίας στην Κωνσταντινούπολη
Παύλος Σιλεντιάριος δ.π. (σημ. 43) II, 190· MONNA - PENSABENE, 154, σημ. 8· W. MÜLLER-WIENER - R. SCHIELE - W. SCHIELE, *Bildlexikon zur Topographie Istanbuls: Byzantion, Konstantinopolis, Istanbul bis zum begin d. 17 Jh.*, Tübingen 1977.
65. Ναός των Αγίων Αποστόλων στην Κωνσταντινούπολη
J.-P. SODINI, δ.π. σημ. 65, 132, σημ. 13 (όπου και οχεική βιβλιογραφία).
66. Ναός του Αγ. Πολυεύκτου στην Κωνσταντινούπολη (κιονόκρανα καλαθοειδή)
CH. STRUBE, *Polyeuktoskirche und Hagia Sophia*, München 1984, 102-108· R.M. HARRISON, *Excavations at Sarachene in Istanbul*, Princeton 1986· της ιδίας, *A Temple for Byzantium*, London 1989 (όπου οχεική βιβλιογραφία).

67. Τράπεζα του Ναού του Αγ. Δημητρίου στη Θεσσαλονίκη
MONNA - PENSABENE, 158, σημ. 15 (όπου και σχετική βιβλιογραφία).
68. Ναός Αγ. Απολλίναρίου in Classe στην Ραβέννα
MONNA - PENSABENE, 158, σημ. 15 (με βιβλιογραφία).
69. Ναός Αγ. Απολλίναρίου του Νέου στην Ραβέννα (λυρόδοχη πλατεία κιονόκρανα)
F. W. DEICHMANN, *Ravenna II. Kommentar* 1, Wiesbaden 1974, 131-134.
70. Ημίεργα κιονόκρανα στο πάρκο του Gülhane
K. WULZINGER, *Byzantinische Baudenkmäler zu Konstantinopel*, Hannover 1925, 31-32.
71. Ημίεργα επιστύλια στο θέατρο της Πέργης
ASGARI 1995, 271-273 (με βιβλιογραφία).
72. Μαρμαροθέτημα (opus sectile) από τη Μ. Λιβός (Μ. Κωνσταντινούπολης, αρ. 907): απεικονίζει την Αγία Ευδοκία, σύζυγο του αυτοκράτορος Θεοδοσίου του Β' (τέλους 10ου / αρχών 11ου αι. μ.Χ.).
SH. GERSTEL, «Saint Eudocia and the Imperial household of Leo VI», *Art Bulletin LXXIX* (1997), 699-707 (με βιβλιογραφία).
73. Μαρμαροθέτημα (opus sectile) από το βαπτιστήριο του καθεδρικού της Ξάνθου (11ου αι. μ.Χ.)
M.-P. RAYNAUD - J.-P. SODINI, «The opus sectile pavements from the Baptistry in the Xanthos Cathedral (Lycia, Turkey)», *ASMOSIA VII*, Θάσος 15-20.9.2003 (υπό έκδοση).
74. Υπέρθυρα
ASGARI 1994, εικ.
75. Κίονες (βλ. βιβλιογραφία αρ. 35)
76. Βάσεις κιόνων (βλ. βιβλιογραφία αρ. 36)
77. Σαρκοφάγοι βυζαντινών αυτοκρατόρων και μελών των οικογενειών τους στον Ναό των Αγ. Αποστόλων στην Κωνσταντινούπολη (337-1028 μ.Χ.)
A) Άννας και Άννας, συζύγου του Λέοντος του Στ' και της Ζωῆς
B) Λέοντος του Ισαύρου
Γ) Ιουστίνιανού του Μικρού
Δ) Σορίας, συζύγου του Ιουστίνου
Ε) Κωνσταντίνου Πιωγωνάτου
Σι) Ειρίνης συζύγου του Κωνσταντίνου του Καβαλλίνου
Ζ) Κοσμούς και Ειρίνης, αδερφών του Καβαλλίνου
Η) Λέοντος Χαζαρού, υιού του Κωνσταντίνου του Καβαλλίνου
Θ) Ειρίνης, συζύγου Λέοντος του Χαζάρου
Ι) Γλοσσοκόμου Αλεξάνδρου Δομεστίκου (βρισκόταν σε στοά του ναού)
ΙΑ) Θεοκτίστης, μητέρας της Θεοδώρας (βρισκόταν στο νάρθικα του ναού σε μικρή λάρνακα)
Constantine VII Porphyrogenitus, *De Ceremoniis Aulae Byzantinae*: J.J. REISKE (επιμ.), C.S.H.B., Bonn 1829, II 42.D.

Οθωμανικά περίοδος

78. Τέμενος Süleymaniye στην Κωνσταντινούπολη
N. VATIN, δ.π. (σημ. 128, όπου σχετική βιβλιογραφία).
79. Τέμενος Ahmedieeu στην Κωνσταντινούπολη
HASLUCK 1909, 13.
80. Τέμενος Yeni Validieh στην Κωνσταντινούπολη
HASLUCK 1909, 13.
81. Τέμενος Validieh στη Σκουτάρι
HASLUCK 1909, 13.
82. Οθωμανικά επιτύμβια μνημεία
N. VATIN, δ.π. (σημ. 124 με βιβλιογραφία).

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- ASGARI 1977 N. ASGARI, «Die Halbfabrikate kleinasiatischer Girlandensarkophage und ihre Herkunft», *AA* 92 (1977), 329-380.
- ASGARI 1978 N. ASGARI, «Roman and Early Byzantine marble quarries of Proconnesus», στο E. AKURGAL (επμ.), *Proceedings of the Xth International Congress of Classical Archaeology, Ankara-Izmir 23-30/IX/1973*, τ. I, 467-480.
- ASGARI 1979 N. ASGARI, «Anadolu'da antik mermer oacakları», *VIII. Türk Tarih Kongresi Bildirileri, Ankara 1976*, τ. I, 450-456.
- ASGARI 1988 N. ASGARI, «The stages of workmanship of the Corinthian capital in Proconnesus and its export form», στο ASMOSIA I, 115-125.
- ASGARI 1989 N. ASGARI, «Zwei Werkstücke für Konstantinopel aus den prokonnesischen Steinbrüchen», *IstMitt* 39 (1989), 49-63.
- ASGARI 1990 N. ASGARI, «Objets de marbre finis, semi-finis et inachevés du Proconnèse», στο M. WAELKENS (επμ.), *Pierre Eternelle du Nil au Rhin. Carrières et Préfabrication*, Bruxelles 1990, 106-126.
- ASGARI 1992 N. ASGARI, «Observations on two types of quarry-items from Proconnesus: Column-shafts and column-bases», στο ASMOSIA II, 73-80.
- ASGARI 1993 N. ASGARI, «Late Antique column-capitals from the proconnesian quarries: Types, workmanship and export-form», στο τεύχος περιλήψεων του ASMOSIA III.
- ASGARI 1994 N. ASGARI, "Prokonesos 1993 – Çalışmaları", XII *Arastırma Sonuçları Toplantısı*, Ankara, 99-121.

- ASGARI 1995α N. ASGARI - K. MATTHEWS, «The stable isotope analysis of marble from Proconnesus», στο *ASMOSIA III*, 123-129.
- ASGARI 1995β N. ASGARI, «The Proconnesian production of architectural elements in late antiquity, based on evidence from the marble quarries», C. MANGO - G. DAGRON (επιμ.), *Constantinople and its Hinterland. Papers from the 27th Spring Symposium of Byzantine Studies, Oxford, April 1993, Society for the Promotion of Byzantine Studies Publications 3, Variorum*, 263-288.
- ASGARI 2002 N. ASGARI - TH. DREW-BEAR, «The quarry inscriptions of Prokonnesos», στο *ASMOSIA V*, 1-19
- ASMOSIA I N. HERZ - M. WAELKENS (επιμ.), *Classical Marble: Geochemistry, Quarrying, Trade*, NATO ASI Series, Series E, αριθ. 153, Dordrecht-Boston-London 1988.
- ASMOSIA II M. WAELKENS - N. HERZ - L. MOENS (επιμ.), «Ancient Stones: Quarrying, Trade and Provenance. Interdisciplinary Studies and Stone Technology in Europe and Near East from the Prehistoric to the Early Christian Period», *Acta Archaeologica Lovaniensia Monographiae*, αρ. 4, Leuven 1992.
- ASMOSIA III Y. MANIATIS - N. HERZ - Y. BASSIAKOS (επιμ.), *The Study of Marble and Other Stones used in Antiquity, ASMOSIA III Athens: Transactions of the 3rd International Symposium of Association for the Study of Marble and Other Stones used in Antiquity*, London 1995.
- ASMOSIA V J.J. HERRMANN, JR. - N. HERZ - R. NEWMANN (επιμ.), *Asmosia 5. Interdisciplinary Studies on Ancient Stone. Proceedings of the 5th International Conference of the Association for the Study of Marble and Other Stones used in Antiquity*, London 2002.
- ASMOSIA VI L. LAZZARINI (επιμ.), *Interdisciplinary Studies on Ancient Stone - ASMOSIA VI, Proceedings of the Sixth International Conference of the Association for the Study of Marble and Other Stones in Antiquity, Venice, June 15-18, 2000*, Padova 2002.
- C.S.H.B. *Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae*, Bonn 1838.
- HASLUCK 1909 F.W. HASLUCK, «The Marmara Islands», *JHS* 29 (1909), 6-18.
- HASLUCK 1910 F.W. HASLUCK, *Cyzicus: being some account of the history and antiquities of that city, and of the district adjacent to it: with the towns of Apollonia ad Rhindoveum, Miletopolis, Hadrianutherae, Priapus, Zeleia, etc.* Cambridge archaeological and ethnological series, Cambridge 1910.
- ΗΛΙΑΔΗΣ Θ. Ε. ΗΛΙΑΔΗΣ, *Προκόννησος, Παλάτια, Νέα Παλάτια, Κοινότητα Νέων Παλατίων Αττικής* 2001.
- I.E.E. *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, εκδ. Εκδοτική Αθηνών.

ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΜΟΥΣΕΙΟΥ

ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ Γ. ΔΕΣΠΙΝΗΣ - Θ. ΣΤΕΦΑΝΙΔΟΥ-ΤΙΒΕΡΙΟΥ - Ε. ΒΟΥΤΥΡΑΣ, Κατάλογος γλυπτών του Αρχαιολογικού Μουσείου Θεσσαλονίκης, τ. I, Θεσσαλονίκη 1997.

ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΜΟΥΣΕΙΟΥ

ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥΠΟΛΗΣ G. MENDEL, *Catalogue des Sculptures Grecques, Romaines et Byzantines, Musées Impériaux Ottomans*, Roma 1966.

Marble in Antiquity H. DODGE - B. WARD-PERKINS (επμ.), *Marble in Antiquity. Collected papers of J.B. Ward - Perkins*, Arch. Monographs of the Brit. School in Rome 6, London 1992.

MONNA - PENSABENE D. MONNA-P. PENSABENE, *Marmi dell'Asia Minore*, Roma 1977.

SUMMARY

THE ANCIENT QUARRIES OF PROKONESSOS

The ancient quarries of Prokonessos, in the Sea of Marmara, are located on the northern part of the island, at the vicinity of Saraylar (Palatia) town. As chemical analyses have proven, their activity begins since the archaic period when material was provided for sculpture on the opposite coasts also (e.g. the kouroi from Raedestos, Kyzikus etc.). During the classical period they provide Kyzikus with marble which is also used for the construction of the most important and the remotest monuments of that era (e.g. the Mausoleum of Halikarnassus). In the Hellenistic time the wide extraction of Prokonessian marble is a given fact, mostly exploited for the sculpture and architecture of the Attalid kingdom (e.g. the Telephos frieze on the Great Altar at Pergamos, the Stoa of Eumenes at Athens, etc.). In the Roman imperial era the quarries are reorganized within the frame of the roman marble trade system and the works are carried out under the supervision of a roman commissioner who settles on the island. During the late Roman period the production of architectural elements (capitals, columns and column bases), sarcophagi and sculpture is systematized in order to meet the ever growing demand for cheap – according to the edict of Deocletian – Prokonessian marble for the civil centers of the empire. The Ward Perkins' theory which claims that this marble was carved and traded by the Nikomedian workshops has yet to be verified by archaeological evidence. The exploitation rate of Prokonessian marble does not change in the Early Christian period, when the legislation of Theodosius the Great supported the systematic operation in order to build the capital of the empire, Constantinople. At the time of Justinian and during the renewal of the relative state laws the Prokonessian quarries provide construction material for the new buildings of Constantinople. The Prokonessian architectural members travelled half-finished and were given their final form at the location where they were going to be used (cf. the Sile shipwreck in the Black Sea), while the half-finished Proconessian capitals are variously sculpted at their final destination (basket-, roofed-over-, lyre- shaped etc.). The Prokonessian sarcophagi are spread all over the Mediterranean basin and are copied even while they were half-finished. The quarrying activity awakens only during the Post-Byzantine period, due to the second use of spolia in the contemporary structures and is intensified once again in the Ottoman era, when they are utilized for the construction of mosques. The quarries operated also in the modern era (19th-20th c.), thus leaving behind an important monument, the marble factory at Panormi.

α

β

α. Γενική άποψη των λατομείων στο Saraylar (φωτ. Γ. Κοκκορού-Αλευρά).

β. Χαρακτηριστικά εικόνα επιφανείας προκοννησιακού μαρμάρου (φωτ. Ε. Πουπάκη)

α

γ

β

a. Κούρος Erdek (H.P. Laubscher, δ.π. κατάλογος αρ. 5)

β. Επιτύμφια στήλη Raidesotou (Μουσείου Θεσσαλονίκης, δ.π. αρ. 11).

γ. Ημέργος ανδριάντας Τραϊανού από το ναυάγιο της Χπλίς (φωτ. E. Πουπάκη, δ.π. αρ. 38)

α. Αποψη υπαιθρίου μουσείου στο Saraylar (φωτ. Γ. Κοκκορού-Αλευρά)
 β. Αποψη ρωμαϊκού νεκροταφείου στο Saraylar (φωτ. Γ. Κοκκορού-Αλευρά)

α

β

γ

α. Ερμαϊκή στάλη στο υπαθριό μουσείο του Saraylar (φωτ. Ε. Πουπάκη)

β. Ημίεργα αγγεία στο υπαθριό μουσείο του Saraylar (φωτ. Αλ. Ευσταθόπουλος)

γ. Άποψη μετώπου εξόρυξης στο Silinte, όπου συνυπάρχουν τα αρχαία με τα σύγχρονα ίχνη εξόρυξης (φωτ. Ε. Πουπάκη)